

Міністерство освіти і науки України
Департамент науки і освіти
Харківської обласної державної адміністрації
Комунальний заклад
«Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради

ПЕДАГОГІКА

Словник термінів і понять

**Укладачі Пономарьова Г. Ф.,
Толмачова І. М.**

Харків

2017

УДК 378.016:37.02(038)

П24

Укладачі:

Пономарьова Г. Ф. доктор педагогічних наук, професор, ректор Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Толмачова І. М. кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки, психології та менеджменту Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Рецензенти:

Шевченко Г. П. академік НАПН України, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Роганова М. В. доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та методики дошкільної освіти Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Педагогіка : словник термінів і понять / уклад. : Г. Ф. Пономарьова, І. М. Толмачова. – Харків : ТОВ «ДІСА ПЛЮС», 2017. – 148 с.

ISBN 978-617-7384-86-0

У словнику запропоновано тлумачення термінів та базових понять педагогіки, зібрано традиційні педагогічні терміни, а також розкрито актуальні поняття теорії виховання та дидактики.

Призначений для студентів, аспірантів та викладачів закладів вищої освіти. Словник буде корисний різним категоріям педагогічних працівників, а також усім, хто цікавиться проблемами освіти.

УДК378.016:37.02(038)

Рекомендовано до друку науково-методичною радою

Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»

Харківської обласної ради.

Протокол № 3 від «8» листопада 2017 р.

© ХГПА, 2017

© Г. Ф. Пономарьова, І. М. Толмачова, 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ПЕДАГОГІКИ.....	7
1.1. Теоретичні аспекти педагогіки.....	7
1.2. Основні педагогічні поняття.....	11
1.3. Розвиток та формування особистості.....	13
1.4. Науково-педагогічне дослідження.....	20
1.5. Сучасний учитель як суб'єкт педагогічної діяльності.....	24
РОЗДІЛ 2. ТЕОРІЯ ВИХОВАННЯ.....	31
2.1. Загальні питання теорії виховання.....	31
2.2. Процес виховання як цілісна система.....	36
2.3. Основні закономірності та принципи виховання.....	39
2.4. Національне виховання.....	43
2.5. Розумове виховання.....	49
2.6. Моральне виховання.....	52
2.7. Екологічне виховання.....	57
2.8. Трудове виховання.....	59
2.9. Естетичне виховання.....	62
2.10. Фізичне виховання.....	65
2.11. Правове виховання.....	67
2.12. Сімейне виховання.....	68
2.13. Українська етнопедагогіка.....	73
2.14. Робота з колективом учнів.....	77
2.15. Організаційно-педагогічна робота класного керівника.....	81
2.16. Самовиховання особистості.....	83
2.17. Методи виховання.....	87
2.18. Організаційні форми виховної роботи.....	92

РОЗДІЛ 3. ТЕОРІЯ ОСВІТИ Й НАВЧАННЯ.....	95
3.1. Загальна характеристика дидактики.....	95
3.2. Основні категорії дидактики.....	96
3.3. Процес навчання як цілісна система.....	99
3.4. Закони, закономірності та принципи навчання.....	107
3.5. Зміст освіти.....	112
3.6. Методи та засоби навчання.....	118
3.7. Форми навчання.....	126
3.8. Урок як основна форма навчання.....	130
3.9. Види, концепції та технології навчання.....	136
3.10. Компетентнісний підхід в освіті.....	139
3.11. Аналіз окремих проблем дидактики.....	142
3.12. Контроль та оцінювання навчальних досягнень.....	145
ПІСЛЯМОВА.....	151
СПИСОК ДЖЕРЕЛ.....	152

ПЕРЕДМОВА

Сьогодні загальна середня освіта в Україні зазнає принципових змін. Механізмом її модернізації стала Концепція «Нова українська школа». Вирішення завдання цілеспрямованого формування випускника закладу загальної середньої освіти як особистості, патріота, інноватора стимулює подальший розвиток наукової думки. Реалізація нової моделі української школи зумовлює потребу ефективної організації та ґрунтовного змістового наповнення процесу навчально-професійної підготовки майбутніх педагогів.

Особливої актуальності набуває завдання підготовки фахівців, для яких професійними пріоритетами виступають людиноцентризм, уміння планувати та здійснювати освітній процес на інноваційних засадах, самовдосконалення тощо.

Педагогіка виступає світоглядною основою організації освітнього процесу у відповідності до нових викликів.

Словник містить як теоретичні, так і практичні аспекти педагогічного знання. У виданні подано дефініції нормативно-правових документів про функціонування освіти в Україні. Запропоновані у словнику терміни та поняття відображають найкращі наукові надбання, які розроблено відомими українськими дослідниками, та висвітлюють результати сучасних наукових розвідок щодо суті й особливостей організації освітнього процесу у закладі загальної середньої освіти.

Передбачено використання довідкового видання під час навчальних занять та у процесі позааудиторної роботи студентів. Для зручності терміни та поняття в межах кожної теми подано за алфавітом.

Робота зі словником сприятиме забезпеченню модернізації навчально-професійної підготовки майбутніх фахівців завдяки впливу на

рівень їхньої методологічної культури, професійне становлення та самовизначення.

Словник призначений для студентів, аспірантів та викладачів закладів вищої освіти для кращого розуміння й опанування найбільш уживаних педагогічних термінів та понять. Видання буде корисне різним категоріям педагогічних працівників, а також усім, хто цікавиться проблемами сучасної освіти.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ПЕДАГОГІКИ

1.1. Теоретичні аспекти педагогіки

Базові знання з педагогіки – структурована сукупність основних педагогічних понять, теорій, концепцій, законів, закономірностей, принципів, способів педагогічної діяльності, технологій, етичних норм, цінностей та професійних спрямувань майбутнього вчителя, які необхідні для здійснення навчально-виховного процесу в школі і передбачені нормативними документами як складова стандарту вищої школи, що затверджена Міністерством освіти і науки України [36].

Виробнича педагогіка – галузь педагогіки, яка вивчає закономірності, форми, методи, засоби неперервної професійної освіти, навчання працюючих, їх переорієнтації на нові професії, підвищення виробничої кваліфікації; орієнтована перш за все на систему перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів [36].

Військова педагогіка – галузь педагогіки, яка аналізує закономірності, здійснює теоретичне обґрунтування, розробляє принципи, форми і методи освіти і виховання військовослужбовців. Головне застосування знаходить у військових навчальних закладах і в системі навчання військовим спеціальностям [36].

Вікова педагогіка – вивчає закономірності виховання і навчання, організаційні форми й методи навчально-виховного процесу стосовно різних вікових груп [5].

Галузеві педагогіки – охоплюють спортивну, авіаційну, військову, інженерну, медичну, культурно-освітню; педагогіку виправно-трудової системи, педагогіку підвищення кваліфікації та перекваліфікації спеціалістів, робітничих кадрів [5].

Гуманістична педагогіка – система наукових теорій, які утверджують вихованця у ролі активного, свідомого, рівноправного учасника педагогічного процесу і який розвивається на основі своїх можливостей [11].

Дефектологія – спеціальна педагогіка, що розробляє питання виховання і навчання глухонімих і глухих (сурдопедагогіка), сліпих і тих, хто погано бачить (тифлопедагогіка), розумовідсталіх (олігофренопедагогіка), діти з розладом мови (логопедія) [19].

Джерела розвитку педагогіки – науково-педагогічні дослідження, передовий педагогічний досвід, історія педагогіки, а також ряд наук, які тісно пов'язані з педагогікою: філософія, етика, естетика, фізіологія, шкільна гігієна, кібернетика [19].

Духовна педагогіка – галузь педагогічних знань і досвіду виховання особистості в системі релігійних вірувань [17].

Емпірична педагогіка – практика навчально-виховної роботи, що склалася стихійно й не дістала теоретичного обґрунтування та узагальнення [36].

Загальна педагогіка – базова наукова дисципліна, яка вивчає загальні закономірності навчання і виховання, розробляє загальні основи навчально-виховного процесу в освітніх закладах різного типу [27].

Загальне завдання педагогіки – вияв, вивчення й обґрунтування закономірностей виховання та розвитку людської особистості, розробка на цій основі теорії і технології виховання як спеціально організованого педагогічного процесу [22].

Історія освіти і педагогічної думки – досліджує основні етапи розвитку педагогічної думки та системи освіти [43].

Мета педагогічної науки – опис, пояснення та прогнозування процесів і явищ педагогічної дійсності [43].

Методики викладання окремих предметів – вивчають закономірності викладання і вивчення конкретних навчальних дисциплін у закладах освіти різних типів [5].

Методологічна основа наукової педагогіки – теорія наукового пізнання; вчення про психологічні феномени і фізіологічний розвиток особистості; положення про єдність історичного й логічного, об'єктивний та історичний підхід до аналізу педагогічних процесів, подій, явищ і фактів; положення про взаємозв'язок національних і загальнолюдських цінностей у вихованні, взаємообумовленість закономірностей і явищ соціальної дійсності, необхідність їх вивчення у зв'язку з конкретно-історичними умовами [11].

Міжпредметні зв'язки педагогіки – зв'язки педагогіки з іншими науками, що дають змогу глибше пізнати педагогічні факти, явища і процеси [40].

Об'єкт педагогіки – реальна педагогічна дійсність, тобто те, що вивчає та описує педагогіка [43].

Об'єкт педагогічної практики – реальна взаємодія учасників педагогічного процесу [22].

Педагогіка – навчальний курс у педагогічних та інших навчальних закладах, що викладається за профільними програмами [11].

Педагогіка – наука про закономірності, принципи, форми і методи виховання, освіти і навчання людини на всіх етапах її вікового розвитку [27].

Педагогіка вищої школи – вивчає закономірності процесу освіти та підготовки спеціалістів у вищому навчальному закладі [43].

Педагогіка професійно-технічної освіти – підготовка кваліфікованих робітників і фахівців середньої ланки для різних галузей народного господарства [5].

Педагогічна акмеологія – вивчає закономірності розвитку людини, досягнення свідомої діяльності, самореалізації її творчого потенціалу [43].

Педагогічне нововведення – зміни, спрямовані на покращення і розвиток виховання й освіти [11].

Пенітенціарна педагогіка – досліджує питання виховання та перевиховання правопорушників різного віку [43].

Порівняльна педагогіка – досліджує закономірності функціонування й розвитку освітніх і виховних систем у різних країнах шляхом співставлення та знаходження спільного й відмінного [11].

Предмет педагогіки – закономірності, принципи організації процесу виховання, навчання, освіти, що передбачає визначення цілей, змісту, методів, форм, засобів залучення індивіда до оволодіння соціальним досвідом людства, його культурними цінностями, створення для цього оптимальних умов у різних видах діяльності та спілкування особистості з метою забезпечення її позитивних змін, формування і розвитку, а також аналіз результативності процесу і його корегування за необхідності [19].

Реабілітаційна педагогіка – це система педагогічних, медико-психологічних, соціальних заходів, спрямованих на відновлення, корекцію або компенсацію порушених психофізіологічних функцій, станів, особистісного й соціального статусу хворих дітей, дітей-інвалідів, а також тих, хто переніс хворобу, отримав психічну травму внаслідок різкої зміни соціальних обставин, умов життя [11].

Система педагогічних наук – зв'язки та відношення, що склалися в процесі історичного розвитку різних галузей педагогічних знань [40].

Філософія – методологічний фундамент педагогіки, оскільки це підґрунтя знань про загальні закони розвитку природи, суспільства та теорії пізнання [43].

Функції педагогіки – (лат. *functio* – виконання, завершення) – чітко окреслені напрями і види діяльності, пов'язані з завданнями всебічного гармонійного розвитку особистості [17].

Школознавство – галузь педагогічної науки, яка досліджує завдання, зміст і методи управління шкільною справою, систему керівництва школою та організації її роботи [36].

1.2. Основні педагогічні поняття

Базові категорії педагогіки – виховання, освіта, розвиток, навчання, самовиховання, самоосвіта, саморозвиток, виховні відносини [27].

Виховання в локальному значенні – вирішення якоїсь конкретної виховної задачі [1].

Виховання, з точки зору суспільного розвитку, – це провідна сфера діяльності як окремої людини, так і людської спільноти в цілому. Завдяки вихованню людство забезпечує свою безсмертність у соціальному розвитку [20].

Виховання у спеціальному педагогічному розумінні – це процес і результат цілеспрямованого впливу на розвиток особистості, її відносин, рис, якостей, поглядів, її переконань, способів поведінки в суспільстві [27].

Виховання (у широкому розумінні) – передача й організація засвоєння накопиченого людством соціально-історичного досвіду, його духовної культури [19].

Виховання (у широкому соціальному розумінні) – отожднюється з соціалізацією, тобто розглядається як процес і як результат засвоєння й активного вироблення людиною соціального досвіду [43].

Категорії педагогіки – найзагальніші педагогічні поняття, що відображають основні, найістотніші сторони, властивості та зв'язки явищ об'єктивного світу [5].

Навчання – процес цілеспрямованої, послідовної взаємодії вчителя й учнів, спрямований на засвоєння всіх компонентів змісту освіти [35].

Освіта – процес засвоєння систематизованих знань і формування на їх основі світогляду, розвитку пізнавальних можливостей, а також набуття умінь і навичок для практичного застосування загальноосвітніх та професійних знань [5].

Педагогічний процес – динамічна взаємодія вихователів і учнів, спрямована на досягнення заданої мети і яка сприяє заздалегідь визначеним змінам стану, властивостей і якостей вихованців [11].

Розвиток особистості – процес формування особистості як соціальної якості індивіда в результаті її соціалізації і виховання. Процес розвитку особистості передбачає зміни впродовж життя. Особистість розвивається завжди як індивідуальність [10].

Система освіти – сукупність складників освіти, рівнів і ступенів освіти, кваліфікацій, освітніх програм, стандартів освіти, ліцензійних умов, закладів освіти та інших суб'єктів освітньої діяльності, учасників освітнього процесу, органів управління у сфері освіти, а також нормативно-правових актів, що регулюють відносини між ними [29].

Формальна освіта – це освіта, яка здобувається за освітніми програмами відповідно до визначених законодавством рівнів освіти, галузей знань, спеціальностей (професій) і передбачає досягнення здобувачами освіти

визначених стандартами освіти результатів навчання відповідного рівня освіти та здобуття кваліфікацій, що визнаються державою [29].

1.3. Розвиток та формування особистості

Адаптація соціальна – соціальне пристосування, процес або результат процесу, який передбачає гармонійне, з точки зору індивідуальних прагнень людини задоволення її потреб, створення умов для її здорового, щасливого життя в суспільстві [7].

Акселерація – прискорений індивідуальний розвиток дитини, за якого середньофізичні та психофізіологічні її константи випереджають оптимальні [42].

Активна життєва позиція особистості – стійка форма прояву морально- ціннісних установок, відносин, знань, умінь, переконань і звичок людини, зумовлена конкретними соціальними обставинами, які регулюють її поведінку й діяльність [36].

Активність особистості – здатність людини до свідомої трудової і соціальної діяльності, міра цілеспрямованого, планомірного перетворення нею навколишнього середовища й самої себе на основі засвоєння нею багатств матеріальної і духовної культури [7].

Асиміляція – характеризує свідомість у плані її можливості засвоювати духовні цінності народу, виробляючи на цій основі переконання, звички поведінки та інші якості [11].

Базова культура особистості – рівень культури життєвого самовизначення, який дає змогу індивіду розвиватися у гармонії з громадською культурою [43].

Бути особистістю – це означає мати активну життєву позицію, здійснювати вибір та оцінювати результати прийнятого рішення, відповідати за нього перед собою та суспільством, у якому ти живеш. Бути особистістю – це означає постійно будувати себе, це означає мати свободу вибору та нести її навантаження [43].

Види розвитку людини – біологічний (фізичний), психічний, соціальний [17].

Вікові психологічні особливості вихованців – типові для даного віку особливості психічних процесів, станів та властивостей дітей, що виявляються у їхній поведінці [38].

Внутрішні суперечності – суперечності між прагненнями, потребами, бажаннями учнів та можливостями (способами) їх задоволення [20].

Гармонійний розвиток – співрозмірний розвиток фізичних і духовних сил людини, струнке й строге поєднання різних сторін і функцій її свідомості, поведінки й діяльності [7].

Готовність внутрішня – усвідомлена установка на майбутню діяльність, зумовлена високим рівнем розвитку мотиваційних, пізнавальних, емоційних, вольових процесів особистості (колективу), яка забезпечує її успішність [43].

Гуманна особистість – людина, переконання якої ґрунтуються на ідеї гуманізму і у поведінці якої є звичними стереотипи поваги до інших, ввічливості, тактовності, демократичності, толерантності [38].

Діяльність – спосіб буття людини в світі, здатність її вносити в дійсність зміни. Універсальним предметом діяльності є природа й суспільство, а її загальним наслідком – олюднена природа [7].

Духовність – це найвищий рівень розвитку та саморегуляції дорослої особистості, коли основними орієнтирами в її життєдіяльності стають

загальнолюдські цінності; орієнтація особистості на дії, які допомагають оточуючим, пошук її моральних абсолютів [43].

Екстериортація (від лат. *exteraus* – зовнішній) – перетворення сил і здібностей особистості в об'єктивні соціально значущі продукти діяльності і цінності [22].

Етапи формування особистості – 1) стимул; 2) мотив; 3) вибір програми дій і форми поведінки; 4) реалізація мотиву в поведінку і перехід її у звичку; 5) перетворення звичної форми поведінки у властивість особистості [20].

Задатки – потенціальні можливості для розвитку здібностей [22].

Індивід – окремий живий організм, істота, людина як окрема особа в середовищі інших людей, носій загальних генотипних спадкових якостей біологічного виду [43].

Індивідуальний розвиток – ряд зовнішніх і внутрішніх, кількісних і якісних змін, які характеризують рух людської істоти від нижчих до вищих рангів її життєдіяльності [19].

Індивідуальність – неповторне поєднання анатомо-фізіологічних, психічних і соціальних рис і властивостей особистості, що безпосередньо впливають на її поведінку й діяльність [42].

Інтериоризація (від лат. *interior* – внутрішній) – процес переведення культурних цінностей у внутрішній світ особистості [22].

Інфантилізм – затримка в розвитку організму, збереження рис фізичного або психічного образу, який властивий дітям більш раннього віку [35].

Людина – біологічна істота, типу *homo sapiens* (людина мисляча), яка характеризується фізіолого-біологічними ознаками: прямою ходою, розвиненими черепною коробкою, передніми кінцівками та ін. [17].

Макрофактори (гр. macros – великий, великих розмірів) – космос, планета, світ, країна, суспільство, держава – впливають на соціалізацію всіх жителів планети або дуже великих груп людей, які проживають у певних країнах [22].

Мезофактори (гр. mesos – середній, проміжний) – умови соціалізації великих груп людей, які виділяються за національною ознакою (етнос як фактор соціалізації); за місцем і типом поселення, в якому вони живуть (регіон, село, місто, селище); за належністю до аудиторії тих чи інших засобів масової комунікації (радіо, телебачення, кіно та інші) [22].

Мікрофактори (гр. micros – малий) – соціальні групи, що безпосередньо впливають на конкретних людей (сім'я, група ровесників, мікросоціум, організації, в яких здійснюється соціальне виховання, – навчальні, професійні, громадські та інші) [22].

Особистість – людина, яка досягла такого рівня соціального розвитку, який дозволяє їй знаходити й обирати серед цінностей культури особистісні смисли, свідомо, самостійно і відповідально діяти згідно з обраними смислами [22].

Особистість – це специфічне людське утворення, породжене соціальним середовищем і вихованням у процесі активної трудової діяльності[42].

Психічний розвиток – характеризується процесами змін і становлення психіки людини [17].

Результат розвитку – становлення людини як біологічного виду і соціальної істоти [22].

Риса особистості – стійка характеристика особистості, що визначає типову для неї поведінку та мислення [43].

Розвиток особистості – взаємопов'язаний процес кількісних і якісних змін, що відбуваються під час анатомо-фізіологічного дозрівання людини,

становлення її світогляду, моральних поглядів, переконань, емоційно-почуттєвої сфери [27].

Рушійна сила процесу розвитку – результат суперечностей між фізичними та соціально-психічними потребами людини – з одного боку та наявним рівнем фізичного, психічного і соціального розвитку – з другого [17].

Самоактуалізація – здатність переходити із стану можливостей до стану діяльності; намагання більш повно проявляти і розвивати свої особистісні можливості; найвищий прояв духовного і творчого потенціалу особистості [22].

Самопроцеси (процеси «самості») – різні та суверенні прояви індивіда: самоактуалізація, самоосвіта, самоконтроль, самовизначення, самоорганізація, самопізнання, саморозвиток, самореалізація, саморегуляція тощо [43].

Самореалізація – одна з основних цінностей життєдіяльності кожної людини, що відображає її прагнення повністю виявити свої здібності, потенціал та реалізувати їх у житті у процесі власної діяльності [43].

Саморозуміння – виокремлення себе («Я») з об'єктивного світу («не Я»); розуміння, оцінювання себе, свого місця у світі, своїх інтересів, знань, переживань, поведінки – важлива та необхідна умова для повноцінного розвитку особистості [43].

Самосвідомість – усвідомлення людини себе самої як особистості, своїх фізичних сил і розумових здібностей, вчинків і дій, їхніх мотивів і мети, свого ставлення до людей і до самого себе [7].

Свобода особистості – це розумний компроміс між індивідуалізацією та соціалізацією особистості, між її бажаннями, потребами та реальними

можливостями, існуючими умовами. Результатом цього є творче самовизначення особистості [43].

Середовище – складна й неоднозначна система умов розвитку особистості, що, з одного боку, протистоїть їй, а з іншого – змінюється за допомогою дій і вчинків самої людини [43].

Ситуація успіху – успіхи, особистісно досягнені в якомусь виді діяльності, що суб'єктивно сприймаються в контексті розвитку індивідуальних якостей особистості та приносять їй глибоке задоволення як ходом і змістом, так і результатом діяльності [43].

Соціалізація – 1) складний процес входження індивіда в соціум; 2) якісні й кількісні зміни системи ціннісних орієнтацій, ідеалів, моральних якостей особистості, необхідних для досягнення успіху в певному суспільстві (соціумі), що і досягається у процесі власної діяльності [43].

Соціалізація дитини – процес її залучення до соціального життя, який полягає в засвоєнні системи знань, цінностей, норм, установок, зразків поведінки, притаманних цьому суспільству [43].

Соціальний розвиток – вирізняється процесом оволодіння людиною соціальним досвідом (мовою, моральними якостями тощо) [17].

Соціально-педагогічна адаптація – процес активного пристосування дитини до умов соціального середовища, освітніх установ; вид взаємодії дитини з соціально-педагогічним середовищем [36].

Спадковість – сукупність певних задатків, яка отримується від обох батьків при зачатті і здатна передаватися від покоління до покоління [22].

Спеціальні задатки – це задатки до певного виду діяльності. Спеціальними є задатки музичні, художні, математичні, лінгвістичні, спортивні та ін. [22].

Спрямованість особистості – сукупність стійких мотивів, які орієнтують поведінку і діяльність особистості і не залежить від конкретних умов (світогляд, переконання, інтереси, ідеали тощо) [6].

Суб'єкт – активна, цілісна, вільна, цілеспрямована та свідомо особистість, що виступає ініціатором, учасником та організатором соціальних відносин та різних форм діяльності [18].

Фізичний розвиток – передбачає ріст організму, певні кількісні та якісні зміни на основі біологічних процесів [17].

Формування – це надання певної форми, завершеності процесу становлення людської особистості, досягнення нею рівня зрілості, стабільності [22].

Функції виховання у формуванні особистості – організаційна – організація діяльності, в якій розвивається і формується особистість; ціннісно-орієнтаційна – визначення життєвих цінностей, настанов, змісту для розвитку та саморозвитку особистості вихованця; профілактична – профілактика негативних впливів на розвиток і формування особистості; попереджувальна – ізолювання особистості від несприятливих умов її розвитку [42].

Ціннісні орієнтації – вибіркова, відносно стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості, націлена на певний аспект соціальних цінностей [6].

Я-концепція – система уявлень про себе як про суб'єкт діяльності, що містить три основні складники – когнітивний (сукупність знань про свої індивідуальні психологічні особливості – самосвідомість), емоційний (наявність певного оцінюючого ставлення до себе – самооцінка), регулятивний (можливість керувати власною поведінкою – самоконтроль) [43].

1.4. Науково-педагогічне дослідження

Анкетування – метод масового збору матеріалу за допомогою анкети. Ті, кому адресовані анкети, дають письмові відповіді [11].

Бесіда – метод безпосереднього спілкування, який дає змогу одержати від співрозмовників інформацію, що цікавить учителя, за допомогою заздалегідь підготовлених запитань [5].

Валідність – 1) комплексна характеристика методу дослідження, що включає відомості про те, чи придатна методика для вимірювання того, для чого вона була створена, і яка її дієвість, практична корисність; 2) обґрунтованість отриманих даних, обумовлена знаннями, розуміннями, уміннями, бажаннями і можливістю респондентів надавати інформацію [36].

Вивчення продуктів діяльності – метод дослідження, за якого використовують систему процедур, спрямованих на збір, систематизацію, аналіз і тлумачення продуктів діяльності людини [5].

Вимірювання – визначення числового значення певної величини за допомогою одиниці виміру. Вимірювання передбачає наявність наступних основних елементів: об'єкта вимірювання, еталона, вимірювальних приладів, методу вимірювання [36].

Гіпотеза – припущення про існування можливого зв'язку між явищами, яке за наявного рівня розвитку науки не можна довести [35].

Головна мета педагогічного дослідження – відкриття об'єктивних закономірностей навчання, виховання і розвитку особистості, свідоме і цілеспрямоване застосування вже відомих законів у практиці навчально-виховної роботи [27].

Експеримент – метод дослідження, в процесі якого створюються умови для з'ясування залежності між педагогічними засобами та результатами їх використання за точно встановлених та зафіксованих умов [19].

Завдання дослідження – його конкретизована мета [40].

Інтерв'ю – метод отримання інформації за допомогою усного опитування [5].

Математичні методи – використовують для кількісного аналізу фактичного матеріалу, отриманого у процесі дослідження. Вони надають процесу дослідження чіткості, структурованості, раціональності, ефективності при опрацюванні великої кількості емпіричних даних [5].

Мета дослідження – ціль, яку поставив перед собою дослідник [40].

Метод науково-педагогічного дослідження – спосіб дослідження психолого-педагогічних процесів формування особистості, встановлення об'єктивної закономірності виховання і навчання [5].

Метод узагальнених незалежних характеристик – передбачає узагальнення відомостей про учнів, одержаних з різних джерел (вчителі, батьки, особи, що спостерігали за учнями у важливих для дослідника ситуаціях, однолітки, друзі), зіставлення цих відомостей, їх осмислення [5].

Методи вивчення педагогічного досвіду – це способи дослідження реально створюваного досвіду організації навчально-виховного процесу [11].

Методологічна засада педагогіки – наукове підґрунтя пояснення основних педагогічних явищ і розкриття їх закономірностей [40].

Моделювання – це досить новий і перспективний метод наукового пошуку, який ґрунтується на побудові і дослідженні моделей, як засобу вивчення явищ і процесів [27].

Наукова модель – смислово представлена і матеріально реалізована система, яка адекватно відображає предмет дослідження [40].

Наукове дослідження – особлива форма процесу пізнання, систематичне цілеспрямоване вивчення об'єктів, в якому використовують засоби і

методи науки і яке завершується формулюванням знання про досліджуваний об'єкт [40].

Науково-педагогічне дослідження – особлива форма процесу пізнання педагогічної дійсності, систематичне цілеспрямоване вивчення її явищ і процесів, в якому використовуються засоби і методи науки і яке завершується формулюванням знання про досліджуваний об'єкт [27].

Об'єкт педагогічного дослідження – цілісна сукупність елементів педагогічної реальності чи знань про неї, що є частиною педагогічного процесу, і яка підлягає дослідженню [27].

Опитування – збір первинної інформації шляхом постановки стандартизованої системи питань [36].

Педагогічне дослідження – процес і результат наукової діяльності, спрямований на отримання соціально значущих знань про закономірності, принципи, структуру, зміст, методи, форми та технології навчання, виховання і розвитку [36].

Педагогічний експеримент – дослідницька діяльність з метою вивчення причинно-наслідкових зв'язків у педагогічних явищах, яка передбачає дослідне моделювання педагогічного явища і умов його функціонування; активний вплив дослідника на педагогічні явища; вимірювання результатів педагогічного впливу і взаємодії [11].

Предмет педагогічного дослідження – сукупність елементів, зв'язків, відносин у конкретній галузі педагогічного об'єкту, у якій виокремлюється проблема, що потребує розв'язання (те, що вивчається – формування якостей, характеристика процесу, явища, виявлення сутності, умов, тенденцій, зовнішніх і внутрішніх передумов виховання дітей у певній сфері) [27].

Прикладні або методичні дослідження – це роботи, спрямовані на поглиблене вивчення окремих аспектів педагогічного процесу, розкриття закономірностей педагогічної практики; розкриття конкретних науково-практичних рекомендацій, що ґрунтуються на вже відомих теоретичних положеннях [11].

Психолого-педагогічна діагностика – оцінювальна практика, яка спрямована на вивчення індивідуально-психологічних особливостей учня і соціально-психологічних характеристик дитячого колективу з метою оптимізації навчально-виховного процесу [43].

Ранжування – розміщення зібраних даних у певній послідовності, у порядку зростання або зменшення певних показників [43].

Реєстрація – метод підрахування наявності і (або) відсутності якості, яка вивчається в кожного члена групи та у всієї групи [43].

Спостереження – це цілеспрямоване, систематичне сприйняття дослідником педагогічного процесу, його окремих сторін у природних умовах. Завданням спостереження є накопичення фактів і подальший їх аналіз [19].

Теоретичне значення дослідження – полягає в створенні концепції, підтвердженні гіпотези, виявленні закономірності, методу, моделі, вияву проблеми, тенденції, напрямку [11].

Фундаментальні дослідження – покликані розкрити сутність педагогічних явищ, знайти глибоко приховані засади педагогічної діяльності, дати їй наукове обґрунтування [40].

1.5. Сучасний учитель як суб'єкт педагогічної діяльності

Авторитарний стиль – стиль диктату; учень розглядається як пасивний виконавець; головні форми взаємодії : наказ, вказівка, інструкція, догана, висміювання [39].

Авторитет педагога – загально визнана учнями професійна та особистісна значущість учителя й заснована на цьому сила його виховного впливу. Авторитетність – здатність людини мати певну вагу серед людей, користуватися їхнім визнанням і повагою [36].

Взаємодія педагогічна – соціально зумовлений особистісно-значущий процес реалізації міжособистісного діяльнісного контакту школяра і педагога (при направляючій ролі останнього), у ході й результаті якого здійснюється цілеспрямований, планомірний, прогресивний і продуктивний саморозвиток учня та подальше особистісне і професійне самовдосконалення вчителя, а також зміцнення їхньої сукупності та покращення відносин [36].

Викладач – у широкому розумінні слова – працівник вищої, середньої спеціальної або загальноосвітньої школи, який викладає якийсь навчальний предмет; у вузькому розумінні слова – штатна посада у вищих навчальних закладах освіти і середніх спеціальних навчальних закладах [36].

Виховна функція вчителя – передбачає необхідність здійснення цілеспрямованого впливу на особистість з метою створення оптимальних умов для її всебічного гармонійного розвитку; акумулювання в особі вчителя загальнолюдських і національних морально-духовних цінностей і передавання їх нащадкам. Ця функція пов'язана з вихованням людини в широкому розумінні. Вона займає провідне місце в складному процесі формування особистості [17].

Гностична функція – забезпечення наукового підходу до вивчення педагогічних явищ, дослідження учня і учнівського колективу, навчального

процесу і результатів педагогічної діяльності: пошук потрібної інформації, експерименти, аналіз власної практики і досвіду інших вчителів) [39].

Гуманістична спрямованість – передбачає орієнтацію на іншу людину (зокрема на учня), гуманне ставлення до інших, врахування потреб вихованців, вибір доцільних засобів впливу та взаємодії, крім цього – гідне самоствердження самого педагога, як кваліфікованого, вимогливого, гуманного вчителя, тобто, утвердження ним вищих духовних цінностей, моральних норм поведінки [39].

Гуманітарна культура педагога – широка освіченість, інтелігентність, високе почуття обов'язку й відповідальності, професіоналізм [36].

Демократичний стиль – ґрунтується на глибокій повазі до особистості кожного, на довірі; в його основі – орієнтація на самоорганізацію, самоуправління особистості і колективу; основні засоби взаємодії: заохочення, порада, інформація, що розвиває в учнів самостійність [39].

Досвід творчої педагогічної діяльності – професійно-інтегративна освіта, отримана в результаті об'єднання в нерозривне ціле знань, умінь, самостійного застосування їх на практиці, що дає реальну можливість не тільки спостерігати й оцінювати нові педагогічні явища, але і вносити елементи новизни (нового, ефективного) у власну педагогічну діяльність [39].

Інноваційний потенціал педагога – сукупність соціокультурних і творчих характеристик особистості педагога, що виражає готовність удосконалювати педагогічну діяльність і наявність внутрішніх засобів та методів, що забезпечують дану готовність [36].

Інформуюча функція вчителя – передбачає поширення педагогічних знань серед батьків, працівників соціальної і виробничої сфер [17].

Компетентність у педагогічному спілкуванні – інтегральна якість особистості, що проявляється у використанні узагальнених умінь педагогічного спілкування, які відображають методологічну та технологічну сторони означеного процесу [36].

Конструктивна функція – вчитель конструює урок, позакласні заняття, різнорівневу самостійну роботу і спілкування тощо [21].

Коригувальна функція – вчитель вносить зміни в діяльність учнів, загалом у педагогічний процес та його результати, виправляє недоліки [21].

Культурологічна функція – вчитель сприяє засвоєнню культурних надбань суспільства, загальнолюдських ідеалів, системи цінностей, формуванню базової культури особистості) [21].

Ліберальний стиль – виявляється у невтручанні педагога, низькому рівні вимог, вчителю бракує стійкої педагогічної позиції; робота йде на самоплив, виховний процес некерований, результати нижчі [39].

Мета професійної педагогічної діяльності – полягає у вихованні особистості в гармонії із собою, соціумом і природою, залученні людини до цінностей культури. Тобто мета постає як особлива місія, призначення якої - творення і самовизначення особистості в культурі, утвердження людини в людині [21].

Методична культура вчителя – знання і володіння педагогом головними принципами, сукупністю методів і прийомів педагогічного дослідження та їх реалізація у педагогічній практиці [36].

Мотиви педагогічної діяльності – це внутрішні імпульси, що спонукають педагога до професійної діяльності [39].

Навчальна функція вчителя – полягає в роботі з учнями з метою оволодіння ними знаннями, вміннями й навичками з основ наук,

забезпеченні умов для інтелектуального розвитку учнів, навчання їх методам самостійної пізнавальної діяльності [17].

Новаторський (творчий) педагогічний досвід – вища ступінь прояву передового педагогічного досвіду, що характеризується системною перебудовою педагогом своєї діяльності на основі принципово нової ідеї або сукупності ідей (відкриття), у результаті чого досягається значне і стійке підвищення ефективності педагогічного процесу [36].

Наукова організація праці вчителя – полягає у створенні оптимальних умов для досягнення високих результатів у навчально-виховній роботі при раціональній витраті часу, сил і засобів як учителя так і учнів [36].

Основні елементи педагогічної техніки – техніка мовлення (голос, дихання, дикція, інтонаційне забарвлення і т.п.), виразний показ почуттів і ставлень (міміка, пантоміміка, зовнішній вигляд вчителя загалом), професійна самопрезентація педагогом свого психічного стану (самоконтроль, витримка тощо) [39].

Педагог – 1) Особа, фахом якої є навчання й виховання, – шкільний учитель, вихователь дошкільного закладу, дитячого будинку, школи-інтернату, виховної колонії; працівник дитячого позашкільного закладу; викладач і вихователь середнього спеціального навчального закладу, вузу, тощо. 2) Науковий працівник, який досліджує проблеми педагогіки як науки [7].

Педагогічна діяльність – інтелектуальна, творча діяльність педагогічного (науково-педагогічного) працівника або самозайнятої особи у формальній та / або неформальній освіті, спрямована на навчання, виховання а розвиток особистості, її загальнокультурних, громадянських та/або професійних компетентностей [29].

Педагогічна ефективність – ступінь реалізації навчальних цілей порівняно із заданими або можливими (наприклад, перехід учня від ненавченості до навченості) за умови нейтралізації інших факторів, що впливають, крім учителя, на досягнення поставленої мети [36].

Педагогічна інтуїція – специфічна здатність учителя передбачати нахили, поведінку, вчинки дитини за певних умов у відповідному середовищі [7].

Педагогічна майстерність – це досконале, творче виконання педагогом-вихователем своїх професійних функцій на рівні мистецтва, результатом чого є створення оптимальних соціально-психологічних умов для становлення особистості вихованця, забезпечення високого рівня її інтелектуального і морально-духовного розвитку [17].

Педагогічна техніка – це сукупність раціональних засобів, умінь та особливостей поведінки вихователя, спрямованих на ефективну реалізацію обраних ним методів і прийомів навчально-виховної роботи з окремим вихованцем чи колективом у цілому відповідно до поставленої мети навчання та виховання з урахуванням конкретних об'єктивних та суб'єктивних передумов [17].

Педагогічне мислення – здатність учителя застосовувати теоретичні положення філософії, психології, педагогіки, методики в конкретних педагогічних ситуаціях навчально-виховної роботи; вирішувати педагогічні завдання; використовувати педагогічні ідеї в конкретних ситуаціях діяльності; «бачити» у конкретному явищі його педагогічну суть [7].

Педагогічне мистецтво – досконале володіння педагогом усією сукупністю психолого-педагогічних знань, умінь і навичок, поєднане з професійною захопленістю, розвиненим педагогічним мисленням та інтуїцією, морально-естетичним ставленням до життя, глибокою переконаністю і твердою волею [36].

Педагогічне спілкування – система органічної соціально-психологічної дії учителя-вихователя і вихованця у всіх сферах діяльності, що має певні педагогічні функції, спрямована на створення оптимальних соціально-психологічних умов активної та результативної життєдіяльності особистості [17].

Педагогічний етикет – це сукупність правил і моделей моральної поведінки педагога в типових ситуаціях та обставинах педагогічної діяльності [7].

Педагогічний такт (від лат. *tactus* – відчуття, дотик, дія) – це почуття міри, відчуття й розуміння конкретного стану вихованця, людини, з якою відбувається спілкування, що підказує вихователеві найделікатніший спосіб поведінки в різних ситуаціях, уміння обирати найбільш доцільний підхід до особистості в системі виховних взаємин з нею [17].

Педагогічні засоби – матеріальні об'єкти і предмети духовної культури, що призначені для організації та здійснення педагогічного процесу з метою розвитку учнів [36].

Педагогічні здібності – сукупність психічних рис особистості, необхідних для успішного оволодіння педагогічною діяльністю, її ефективного здійснення [7].

Професіограма (лат. *professio* – спеціальність і грец. *gramma* – риска, написання) особистості вчителя – ідеальний портрет учителя, зразок, еталон, у якому представлені якості особистості, якими він має володіти, а також знання, уміння, навички, необхідні для виконання педагогічних функцій [21].

Професіональне педагогічне спілкування – комунікативна взаємодія педагога з учнями, батьками, колегами, що забезпечує встановлення

сприятливого психологічного клімату, ефективної взаємодії та оптимальних стосунків [39].

Психотерапевтична функція – вчитель надає дитині вчасну психологічну допомогу, спрощує, а не ускладнює життя учня, запобігає виникненню в його житті конфліктів, пом'якшує або компенсує негативні впливи, допомагає жити у злагоді з оточенням та у згоді із самим собою [21].

Стиль педагогічного спілкування – це індивідуально-типові особливості взаємодії вчителя й учнів. У стилі знаходять відображення особливості комунікативних можливостей вихователя та його вихованців, характер їхніх стосунків, а також творча індивідуальність педагога [39].

Стиль педагогічної діяльності – стійка індивідуально специфічна система психологічних засобів, прийомів, навичок, методів і способів здійснення педагогічної діяльності [21].

Суб'єкт педагогічної діяльності – це учитель, інструменти впливу якого – його особистість, знання, уміння, почуття, воля [21].

Учитель (у педагогічному значенні) – спеціаліст, який проводить навчальну й виховну роботу з учнями в загальноосвітніх школах різних типів [7].

Учительський артистизм – здатність до органічного існування в умовах педагогічного процесу, внутрішня добірність, прагнення до нестандартного розв'язання завдань через образні асоціації; уміння природно вибудовувати свою поведінку в ті моменти, коли педагогічний вплив одним тільки природним почуттям, позбавленим педагогічної заданості і надзадачі, не приводить до бажаного результату, при цьому необхідна свідомо створена поведінка відповідно до ситуації [36].

Фацилітатор – учитель – людина, яка створює атмосферу полегшення [11].

РОЗДІЛ 2. ТЕОРІЯ ВИХОВАННЯ

2.1. Загальні питання теорії виховання

Авторитарне виховання – виховання, яке ґрунтується виключно на безумовному визнанні авторитету вихователя й повному підпорядкуванню вихованця його волі [7].

Взаємодія – погоджена спільна діяльність для досягнення єдиних цілей, вирішення учасниками важливої для них проблеми чи завдання [43].

Взаєморозуміння – система почуттів, взаємовідносин, що дає змогу узгоджено досягати мети спільної діяльності та спілкування, приводить до довіри, надаючи можливість саморозкритися кожному [43].

Вихованість – комплексна властивість особистості, яка характеризується наявністю і ступенем сформованості соціально цінних якостей і властивостей, що відображають усебічність її розвитку [22].

Вихованці – всі люди, колективи, які активно реагують на виховні дії, спрямовані до них, усвідомлюють їх та вносять відповідні зміни у свої переконання, життєві настанови тощо [42].

Вихователь – у широкому розумінні слова – особа або організація, яка здійснює виховання; у вузькому значенні – посадова особа, яка займається вихованням дітей і молоді в навчально-виховних закладах [7].

Виховна робота – це цілеспрямована діяльність, орієнтована на створення позитивно виховного середовища та організацію спільної життєдіяльності дорослих і дітей, спрямована на формування ціннісних орієнтацій, творчий розвиток особистості [43].

Усебічний розвиток особистості – це процес оволодіння засобами матеріальної і духовної культури, створеної людством [11].

Вчинок – свідомо дія, у якій людина стверджує себе як особистість; акт морального її самовизначення [43].

Головна мета національного виховання в Україні – набуття молоддю соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді, незалежно від національної приналежності, рис громадянина Української держави, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури [27].

Гуманізм – система поглядів, що визначає цінність дитини як особистості, характеризується захистом її прав та свобод, вважає благо людини основним критерієм, а принцип рівності та справедливості – нормою взаємин між людьми [43].

Гуманістична функція виховання – полягає у тому, щоб створити умови, за яких особистість зможе максимально реалізувати весь свій потенціал здібностей у сучасній соціокультурній ситуації [22].

Гуманістичне виховання – створення умов для цілеспрямованого систематичного розвитку людини як суб'єкта діяльності, особистості, індивідуальності [5].

Демократизація виховання – процес виховання, заснований на принципах демократії, рівності, волі, співтворчості дітей і дорослих [36].

Діагностування вихованості – це розпізнання і вивчення істотних ознак вихованості, їх комбінацій, форм вираження як реалізованих цілей виховання [22].

Дієвість ідеалу – ступінь впливу на поведінку та особистість учня [40].

Етапи виховання – прийняття дитиною мети; засвоєння нею знань, вироблення певного ставлення до них; участь дитини у діяльності,

спілкування, які формують досвід її поведінки; оцінки і самооцінки результатів конкретних вчинків [19].

Ефективність діяльності (від лат. – дійовий, той що має певний результат) – відношення досягнутого за тим чи іншим критерієм результату до максимально досяжного або раніше запланованого результату [24].

Зміст виховання – це базові культурні цінності (цінності – чесноти та цінності життєдіяльності), засвоєння яких дає змогу дитині, творчо розвиваючись, взаємодіяти зі світом у всій його багатоманітності через різні види діяльності [43].

Зміст виховної роботи – сукупність дій і взаємовпливів вихователя і вихованця у процесі виховання, які визначаються його метою, завданнями, мотивами [36].

Зміст ідеалу – те, яких людей, літературних героїв, які якості особистості учень вважає ідеальними [40].

Ідеал – це уявлення про зразок людської поведінки і стосунків між людьми, що формується під впливом розуміння мети життя [27].

Ідеал українського виховання – здорова, культурна, щаслива людина з багатогранними знаннями та високими духовно-моральними й інтелектуальними якостями, патріотичним почуттям, працьовитістю, національною і людською гідністю [23].

Індивідуальні цілі виховання – передбачають виховання певної людини з урахуванням її індивідуальних особливостей (спадковості, середовища, активності особистості) [43].

Кінцева мета виховання особистості – її підготовка до виконання комплексу ролей, необхідних для суспільного життя: громадянина, трудівника, громадського діяча, сім'янина, товариша [40].

Ключовий виховний елемент – приклад учителя, який покликаний захопити дитину [15].

Концепція педагогічна – система поглядів на те чи інше педагогічне явище, процес, спосіб розуміння, тлумачення якихось педагогічних явищ, подій; провідна ідея педагогічної теорії [7].

Критерії вихованості – це теоретично розроблені показники рівня сформованості різних якостей особистості (колективу) [22].

Культура – це носій певної системи соціальних та особистих цінностей, які, у свою чергу, становлять зміст виховання [43].

Мета виховання – сукупність властивостей особистості, до виховання яких прагне суспільство. Мета виховання має об'єктивний характер і виражає ідеал людини в узагальненій формі. Вона об'єктивно відображає вимоги конкретного суспільства, що визначаються рівнем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин [40].

Мотиви виховання (від фр. *motif*, лат. *moveo* – рухаю) – це спонукальна причина дій і вчинків людини. Внутрішні спонукальні чинники певних дій і вчинків людини зумовлені передусім анатомо-фізіологічними й соціально-психологічними потребами [17].

Об'єкт виховання в національній системі освіти – особистість українського громадянина, розвивати й формувати яку можна лише цілеспрямованими навчально-виховними впливами [42].

Об'єкти виховного впливу – свідомість і підсвідомість вихованця, його мотиваційна, емоційно-почуттєва і вольова сфери, навички та звички вихованої поведінки в умовах повсякденної та професійної діяльності, самовдосконалення [42].

Основна мета виховання – всебічний гармонійний розвиток особистості. Це зумовлено сутністю людини як найдосконалішого витвору природи й суспільства [17].

Особистісно орієнтоване виховання – це заохочення активності вихованця, допомога йому в пізнанні самого себе, формування мотивації постійного самовдосконалення, прищеплення ефективної його методики, чітке визначення духовних цінностей і змістовних життєвих орієнтирів, сприяння самовираженню, саморозкриттю і самореалізації вихованця, своєчасне коригування його дій [42].

Перевиховання – виховний процес, спрямований на подолання негативних якостей особистості, що формувалися під впливом несприятливих умов виховання [5].

Почуття – це стійкі емоційні відношення людини до явищ дійсності, що відображають значення цих явищ у зв'язку з її потребами і можливостями, вищий продукт розвитку емоційних процесів [17].

Програма виховання – короткий виклад основних положень і цілей діяльності навчально-виховного закладу щодо виховання учнів упродовж усього періоду їх навчання [40].

Специфіка мети гуманістичного виховання – полягає у створенні умов для самореалізації і саморозвитку особистості у гармонії із собою і суспільством [22].

Співробітництво – цілеспрямована, узгоджена й цілісно значуща для суб'єктів спільна діяльність, що приводить до досягнення спільних цілей і результатів; один з головних способів саморозвитку й самореалізації дитини [43].

Спільні цілі виховання – це вироблення ціннісно-важливих, необхідних якостей, що притаманні всім людям, незалежно від національної,

релігійної приналежності, віку, країни, соціального статусу. Це такі якості, як доброта, порядність, милосердя, працьовитість тощо [43].

Сутність діяльнісно-особистісної концепції виховання – полягає у тому, що, тільки включення підростаючої людини у різні види діяльності щодо оволодіння суспільним досвідом і вмиле стимулювання її активності у цій діяльності, може здійснити дієве виховання [27].

Теорія виховання – це сукупність однорідних і внутрішньо узгоджених наукових педагогічних тверджень, знання яких дає змогу формувати й розвивати особистість вихованця та впливати на колектив відповідно до визначених цілей загального, національного і професійного виховання [42].

2.2. Процес виховання як цілісна система

Виховна система шкіл – це школа як цілісний соціальний організм, форма інтеграції всіх педагогічних впливів на особистість дитини, що формується [43].

Виховний процес – ціннісний розвиток дитячої особистості в умовах суб'єкт-суб'єктної і суб'єкт-об'єктної педагогічної взаємодії у малих і великих групах (клас, сім'я, позашкільні, позакласні об'єднання) [34].

Внутрішні суперечності процесу виховання – між необмеженими можливостями розвитку людини й обмежуючими умовами соціального життя; між зростаючими соціально значущими завданнями, які потрібно вирішувати вихованцю, і можливостями, що обмежують його дії, спрямовані на їх вирішення; між зовнішніми впливами і завданнями виховання [5].

Звичка – особлива форма поведінки, здійснення якої в певній ситуації набирає для індивіда характеру потреби [7].

Зовнішні суперечності процесу виховання – невідповідність між виховними впливами школи і сім'ї; зіткнення організованого виховного впливу школи зі стихійним впливом на дітей оточення; між окремими впливами вчителів, які працюють водночас у тому ж класі; між набутим негативним досвідом поведінки і новими умовами життя та діяльності [5].

Модель процесу виховання – являє собою струнку систему взаємопов'язаних цілей, принципів, завдань, змісту, методів, форм і результатів виховання, різних варіантів й етапів досягнення цілей і завдань виховання, різноманітні двосторонні взаємини вихователів і вихованців у цьому процесі [42].

Навичка – це дії, складові яких у процесі формування виконуються автоматично. Це психічне новоутворення, завдяки якому людина спроможна виконувати певну дію раціонально, з належними точністю і швидкістю, без зайвих витрат фізичної і психічної енергії [20].

Оптимізація процесу виховання – забезпечення цілісного циклу виховного процесу, що включає діагностування рівня вихованості учня й формулювання мети, планування та організацію діяльності, контроль і регулювання діяльності й відносин, аналіз виховних результатів [7].

Основні ознаки процесу виховання – системність, цілісність, двосторонність, комплексність, гуманність, планомірність, націленість на конкретний результат, неперервність, тривалість і організованість [42].

Поведінка – система взаємопов'язаних рефлексивних і свідомих дій, здійснюваних людиною задля досягнення певної мети у процесі взаємодії з соціальним середовищем [43].

Показник результативного виховного процесу – рівень вихованості індивідуума, що знаходить вияв у єднанні його свідомості і дій при позитивній мотивації вчинків, поведінки [19].

Процес виховання – динамічна взаємодія (співробітництво, партнерство) вихователя та вихованців, спрямована на засвоєння вихованцем у різних видах діяльності цінностей культури, здійснення його самореалізації, самоствердження, особистісний розвиток [22].

Результативність системи виховної роботи у вищих педагогічних навчальних закладах – це дієвість реалізації цілей системи виховної роботи; інтегрований підсумок функціонування ВПНЗ, що перевіряється діагностичним інструментарієм (критерії та показники). Така результативність системи виховної роботи у вищих педагогічних навчальних закладах визначається нами як коефіцієнт корисної дії (співвідношення реального й бажаного результатів за визначеними критеріями) [26].

Рушійні сили процесу виховання – внутрішні суперечності. Серед них слід виділяти ситуативні та загальні (процесуальні), природні або штучно створені ускладнення у процесі виховання та самовиховання [27].

Система виховної роботи у ВПНЗ – органічна єдність взаємодієвих елементів, таких як концептуальна ідея, мета, завдання, змістові домінанти, форми, методи й засоби, а також ті взаємини, що налагоджуються між суб'єктами виховання як процесу сходження особистості до духовно-моральних цінностей, спрямованого на формування соціально значущих якостей, установок та ціннісних орієнтацій, а також на створення сприятливих умов для всебічного розвитку, самовдосконалення та творчої самореалізації особистості майбутнього педагога – громадянина, патріота, професіонала-інтелігента, високоморальної, духовної особистості [26].

Способи спільної діяльності учасників виховного процесу – форми, методи, засоби, прийоми цієї роботи [27].

Структура (компоненти) виховного процесу – цільовий; змістовний; операційно-діяльнісний; аналітико-результативний [19].

Структурні елементи процесу виховання – мета виховання; його завдання; зміст; форми, методи і засоби виховання; результати; коригування результатів виховання [27].

Учасники процесу виховання – суб'єкти виховної взаємодії (суб'єкт 1 – учитель, вихователь, батьки; суб'єкт 2 – дитина, учень, вихованець) [27].

Якість виховного процесу у педагогічному ВНЗ – це збалансована органічна єдність не лише якостей самого процесу, а й його управління й результату, а також відповідність виховної системи ВПНЗ меті національного виховання, запитам суспільства, соціальним нормам і стандартам, потребам студентів як суб'єктів освітнього процесу [26].

2.3. Основні закономірності та принципи виховання

Виховання органічно пов'язане із суспільними потребами й умовами виховання – значні зміни в житті народу зумовлюють і зміни у виховній системі. Розбудова незалежної держави Україна потребує формування в підростаючого покоління національної свідомості, любові до своєї Вітчизни, до рідної мови, до свого народу, його традицій, історії та культури [40].

Головна закономірність виховного процесу – орієнтація на розвиток особистості [22].

Громадська спрямованість виховання – цей принцип потребує оптимальної відповідності державним, громадським та особистим потребам у виховному процесі [43].

Діалогічність і співробітництво у виховному процесі – цей принцип передбачає цілеспрямоване створення умов для розвитку демократичних взаємовідносин суб'єктів навчально-виховного процесу на засадах партнерства, взаємної залежності та відповідальності [34].

Етнізація виховання – передбачає наповнення виховання національним змістом, спрямованим на формування самосвідомості громадянина [5].

Ефективність виховного процесу залежить від стосунків в учнівському колективі – здорова морально-психологічна атмосфера в колективі сприяє формуванню у дітей позитивних моральних якостей, відбувається процес взаємовиховання [40].

Єдність виховних впливів – передбачає координацію зусиль школи, сім'ї та громадськості, вимагає, щоб усі, хто причетний до процесу виховання, діяли спільно, ставили перед вихованцями погоджені вимоги, допомагали один одному, доповнюючи і посилюючи педагогічні впливи [20].

Єдність свідомості і поведінки – поведінка людини реалізується як прояв її свідомості в дії. Як суспільний продукт свідомість формується в процесі суспільної практики [5].

Закономірності виховання – це стійкі й суттєві зв'язки між елементами виховного процесу, що забезпечують його ефективність [20].

Зв'язок виховання з життям – виховна діяльність школи має орієнтувати учнів на те, що вони повинні жити життям суспільства, брати посильну участь у ньому вже за шкільною партою і готуватися до трудової діяльності [40].

Індивідуальний підхід – принцип педагогіки, згідно з яким у навчально-виховній роботі з колективом дітей досягається педагогічний вплив на кожну дитину, який ґрунтується на знанні її особистих рис і умов життя [7].

Класифікація принципів – це вибудована за певною ознакою система принципів. Спираючись на класифікацію, вчитель не лише ясно уявить собі всю їх систему, але й краще зрозуміє їх призначення та характерні ознаки [20].

Народність виховання – національна спрямованість виховання передбачає вивчення рідної мови, формування національної свідомості, любові до рідної землі і свого народу, прищеплення шанобливого ставлення до культури, спадщини, традицій і звичаїв усіх народів, які населяють Україну [5].

Поєднання педагогічного керівництва з ініціативою і самодіяльністю учнів – педагогічне керівництво зумовлене недостатнім життєвим досвідом молодшої людини, а виховання творчої особистості можливе лише за умови поєднання зусиль вчителя з самостійністю, творчістю, ініціативою і самодіяльністю учнів [5].

Принцип безперервного загального розвитку особистості – цей принцип є провідним, тому що всі інші принципи, в основі яких лежить закономірність – орієнтація на розвиток особистості, – підпорядковуються йому, забезпечуючи внутрішні і зовнішні умови його реалізації [22].

Принцип виховання в діяльності і спілкуванні – вимагає такої організації, щоб вони стали засобом формування особистості, формою виявлення її ставлення, оціночного ставлення до оточуючої дійсності, ареною самореалізації можливостей, потреб, інтересів людини [19].

Принцип гуманізації процесу виховання – передбачає визнання цінності дитини як особистості, її прав на свободу, щастя, захист і охорону життя, здоров'я, створення умов для розвитку дитини, її творчого потенціалу, схильностей, здібностей, надання їй допомоги у життєвому самовизначенні, повноцінної самореалізації [19].

Принцип єдності загальнолюдського і національного – формування національної свідомості, любові до рідної землі і свого народу; оволодіння українською мовою, використання всіх її багатств і засобів у мовній практиці, прищеплення шанобливого ставлення до культури, спадщини, традицій і звичаїв народів, що населяють Україну, оволодіння надбаннями світової культури [27].

Принцип індивідуально-творчого підходу – передбачає створення умов для творчого розвитку особистості в атмосфері співробітництва і співтворчості [22].

Принцип культуровідповідності виховання – культурне ядро змісту виховання повинні складати загальнолюдські, загальнонаціональні і регіональні цінності культури, а ставлення до учня має визначатися із розуміння його як вільної, цілісної особистості, здатної до самостійного вибору цінностей, самовизначення у світі культури і самореалізації своїх творчих задатків і здібностей [22].

Принцип особистісної та громадянської спрямованості виховання – передбачає організацію всієї виховної діяльності відповідно до державної стратегії виховання і скеровує діяльність вихователів на формування соціально орієнтованого типу особистості [20].

Принцип природовідповідності виховання – врахування багатогранної й цілісної природи людини, вікових та індивідуальних особливостей дітей, їх анатомічних, фізіологічних, психологічних, національних та регіональних особливостей [27].

Принцип системності, послідовності й наступності у вихованні – виходить з того, що для формування свідомості, вироблення навичок і звичок поведінки потрібна система певних послідовних виховних заходів [40].

Принцип стимулювання дитини до самовиховання – виходячи з особливості виховання як двостороннього процесу, треба постійно спонукати дитину до самовиховання як певного цілеспрямованого систематичного впливу на самого себе з метою прищеплення собі бажаних якостей (моральних, фізичних, розумових та ін.) [19].

Принцип ціннісно-сислової спрямованості виховання – передбачає створення умов для здобуття кожним вихованцем смислу своєї життєдіяльності [22].

Принципи виховання – керівні положення, які відображають загальні закономірності процесу виховання і визначають вимоги до змісту, організації і методів виховного впливу [5].

Проектування і моніторинг результативності виховного процесу – впровадження цього принципу має на меті педагогічно доцільно впорядковувати і налагоджувати взаємодію середовища, засобів і суб'єктів виховного процесу, співвідносити процес і очікувані результати [34].

Результати виховання залежать від виховного впливу на внутрішній світ дитини, її духовність – це, зокрема, стосується формування її думок, поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій, емоційної сфери. Виховний процес повинен постійно трансформувати зовнішні виховні впливи у внутрішні, духовні процеси особистості (її мотиви, установки, орієнтації, ставлення) [40].

Цілеспрямованість виховання – початком будь-якої діяльності, зокрема виховної, є визначення мети. Педагог відповідно до мети своєї діяльності повинен спрямовувати всю виховну роботу [5].

2.4. Національне виховання

Визначальні характеристики громадянської культури – патріотизм, правосвідомість, політична культура, моральність, реалізація громадянської позиції у соціальній практиці [22].

Головні складові національного виховання – громадянське та патріотичне виховання [28].

Громадянська культура – це глибоке усвідомлення своєї належності до власної країни, почуття патріотизму і громадянської гідності, знання про єдність свободи вибору і відповідальності, готовність до зміцнення своєї держави, становлення в ній демократії [22].

Громадянська освіта – навчання, спрямоване на формування знань про права та обов'язки людини. Вона пов'язана з формуванням соціально-політичної компетентності, передбачає політичну, правову й економічну освіченість [5].

Громадянське виховання – формування громадянськості як інтегративної якості особистості, яка дає можливість людині відчувати себе юридично, соціально, морально й політично дієздатною [7].

Громадянські цінності – ґрунтуються на визнанні гідності людей і характерні для демократичних суспільств. Це, зокрема, права і свободи людини, обов'язки перед іншими людьми, ідеї соціальної гармонії, поваги до закону тощо [40].

Громадянські чесноти – норми, установки, цінності та якості, притаманні громадянину демократичного суспільства [22].

Громадянськість – моральна якість особистості, що виявляється у вигляді свідомого та активного виконання громадських обов'язків перед державою, суспільством, народом; доцільного використання своїх громадських прав, дотримання та поваги до законів країни [43].

Джерела патріотичного виховання – рідне слово батька і матері, колискова пісня, культ Матері та Батька, рідна оселя, садиба, батьківщина і Батьківщина, героїчне минуле народу, життєдіяльність історичних постатей народу (політичних діячів, вчених, письменників, діячів мистецтва і культури), конкретна діяльність особистості щодо матеріального та культурного збагачення своєї країни [17].

Етнізація – наповнення виховання національним змістом, що передбачає формування самосвідомості громадянина. Забезпечення можливості всім дітям навчатися у рідній школі, виховувати національну гідність, національну свідомість, почуття належності до свого народу [40].

Завдання громадянського виховання – формування потреби та уміння жити в громадянському суспільстві; готовність розвивати демократичне громадянське суспільство в Україні; виховання громадянського обов'язку перед країною, суспільством; виховання любові до рідного краю, свого народу, держави; формування національних світоглядних позицій, ідей, поглядів і переконань; виховання шанобливого ставлення до національних святинь, української мови, історії та культури всіх корінних народів і національних меншин, що проживають в Україні; формування культури міжетнічних і міжнаціональних відносин; формування політичної культури [22].

Менталітет (ментальність) – специфічне світосприймання, світовідчуття, світогляд, бачення світу і себе у світі, національний характер, вдача, які виробляються під впливом багатовікових культурно-історичних, геополітичних, природно-кліматичних чинників [5].

Мета національного виховання – формування національної свідомості, самосвідомості та патріотизму у вихованців [42].

Найважливіша громадська риса – сформованість національної самосвідомості, любові до рідної землі, свого народу, готовності до праці в ім'я України [11].

Найважливіший пріоритет національно-патріотичного виховання – формування ціннісного ставлення особистості до українського народу, Батьківщини, держави, нації [14].

Народність – єдність загальнолюдського і національного. Національна спрямованість виховання, оволодіння рідною мовою, формування національної свідомості, любові до рідної землі та свого народу; прищеплення шанобливого ставлення до культури, спадщини, народних традицій і звичаїв, національно-етнічної обрядовості всіх народів, що населяють Україну [40].

Народознавчий підхід до виховання – ґрунтується на всебічному і глибокому вивченні всього культурно-історичного розвитку і досвіду рідного та інших народів [42].

Національна ідеологія – ідейне багатство нації, система філософських, політичних, правових, економічних, моральних, естетичних та релігійних ідей, поглядів і переконань [40].

Національна психологія – психологія працюючого господаря, вмілого хлібороба, борника прав людини й державної незалежності, духовної спадщини народу [40].

Національна самосвідомість – передбачає усвідомлення себе часткою національної (етнічної) спільноти, носієм національних (етнічних) цінностей [5].

Національна філософія – самобутня система ідей, поглядів на природу, суспільство, всесвіт, на духовний світ людини, проблему долі людини тощо [40].

Національне виховання – виховання дітей на культурно-історичному досвіді свого народу, його звичаях, традиціях та багатовіковій мудрості, духовності [5].

Національний виховний ідеал – базується на загальнолюдських цінностях і включає в себе ті риси, які відповідають духовності чи звичаям даного народу [7].

Національні моральні цінності – це історично зумовлені і створені народом погляди, переконання, ідеали, традиції, звичаї, обряди, практичні дії, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях, але вирізняють певні національні прояви, своєрідності у поведінці і служать основою соціальної діяльності людей певної етнічної групи [20].

Національно-патріотичне виховання дітей та молоді – це комплексна системна і цілеспрямована діяльність органів державної влади, громадських організацій, сім'ї, освітніх закладів, інших соціальних інститутів щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави [14].

Основна мета громадянського виховання – сформувати свідомого громадянина, якому притаманні високі моральні ідеали суспільства, любов до Батьківщини, відповідальність за виконання громадянського обов'язку [19].

Основна мета національного виховання – виховання свідомого громадянина, патріота, набуття молоддю соціального досвіду, високої культури міжнаціональних взаємовідносин, формування у молоді потреби та уміння жити в громадянському суспільстві, духовності та фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, трудової, екологічної культури [28].

Патріотизм – глибоке громадянське почуття, змістом якого є любов до свого народу, Батьківщини, усвідомлення своєї причетності до історії, традицій, культури свого народу, вболівання за його майбутнє [7].

Патріотичне виховання – складова національного виховання, головною метою якого є становлення самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин. Воно сприяє єднанню українського народу, зміцненню соціально-економічних, духовних, культурних основ розвитку українського суспільства і держави [14].

Політична культура – одна із сфер духовного життя людини, що характеризує її досягнення в засвоєнні політичних знань, умінь норм та традицій політичної діяльності, які дозволяють учневі регулювати свої політичні дії, поведінку [19].

Політична освіченість – включає знання про типи держав, політичні організації й інституції, принципи, процедури й регламенти суспільної взаємодії, виборчу систему [22].

Правосвідомість – ґрунтується на усвідомленні прав, свобод, обов'язків, ставленні до закону, інститутів державної влади [5].

Принцип історичної і соціальної пам'яті – спрямований на збереження духовно-моральної і культурно-історичної спадщини українців та відтворює її у реконструйованих і осучаснених формах і методах діяльності [14].

Принцип міжпоколінної наступності – зберігає для нащадків зразки української культури, етнокультури народів, що живуть в Україні [14].

Принцип національної спрямованості – передбачає формування національної самосвідомості, виховання любові до рідної землі, українського народу, шанобливого ставлення до його культури; поваги до культури всіх народів, які населяють Україну; здатності зберігати свою національну ідентичність, пишатися приналежністю до українського народу, брати участь у розбудові та захисті своєї держави [14].

Принцип полікультурності – передбачає інтегрованість української культури в європейський та світовий простір, створення для цього необхідних передумов: формування в дітей та учнівської молоді відкритості, толерантного ставлення до відмінних ідей, цінностей, культури, мистецтва, вірувань інших народів; здатності диференціювати спільне і відмінне в різних культурах, спроможності сприймати українську культуру як невід'ємну складову культури загальнолюдської [14].

Принцип самоактивності й саморегуляції – забезпечує розвиток у вихованця суб'єктних характеристик; формує здатність до критичності й самокритичності, до прийняття самостійних рішень; виробляє громадянську позицію особистості, почуття відповідальності за її реалізацію в діях та вчинках [14].

Принцип соціальної відповідності – обумовлює потребу узгодження змісту і методів патріотичного виховання з реальною соціальною ситуацією, в якій організовується виховний процес, і має на меті виховання в дітей і молоді готовності до захисту Вітчизни та ефективного розв'язання життєвих проблем [14].

Пріоритетний напрям морального становлення громадянина – виховання у дітей і молоді поваги до Конституції, законів України, національної символіки, глибокого усвідомлення взаємозв'язку між діями свободи, правами людини та її громадянською відповідальністю [11].

Соціальні і громадянські компетентності – усі форми поведінки, які потрібні для ефективної та конструктивної участі у громадському житті, на роботі. Уміння працювати з іншими на результат, попереджати і розв'язувати конфлікти, досягати компромісів [15].

2.5. Розумове виховання

Головне завдання розумового виховання у школі – формування творчої мислячої особистості [27].

Завдання розумового виховання – озброєння учнів знаннями основ наук; формування наукового світогляду та національної самосвідомості; оволодіння основними мислительними операціями; вироблення вмінь і навичок культури розумової праці [40].

Засоби розумового виховання – це широкий спектр предметів, які використовують у системі пізнавальної діяльності людини: книги, комп'ютерна техніка, лабораторне обладнання, письмове приладдя та ін. [17].

Зміст розумового виховання – формування певної бази знань, яка є результатом мислительної діяльності людини; світогляду, що формується на основі знань і досвіду мислительної діяльності; умінь та навичок інтелектуальної діяльності; культури розумової праці [27].

Знання – система наукових істин, що мають форму описово-констатуючого судження особи [27].

Інтелект – мисленні здібності людини [6].

Креативність (лат. creatio – творення) – творчий дух, творчий потенціал індивіда, його творчі здібності, що виявляються не тільки в оригінальних продуктах діяльності, а й у мисленні, почуттях і спілкуванні з іншими людьми [10].

Мислення – процес опосередкованого й узагальненого пізнання предметів і явищ об'єктивної дійсності в їх істотних властивостях, зв'язках і відносинах [40].

Науковий світогляд – цілісна система наукових, філософських, політичних, моральних, правових, естетичних понять, поглядів, переконань і почуттів, які визначають ставлення людини до навколишньої дійсності й до самої себе [40].

Основа розумового виховання – погляди і переконання, сформовані на основі знань про природу, суспільство, які є внутрішньою позицією особистості [5].

Основні засоби становлення наукового світогляду учнів – навчальний процес, позакласна діяльність, самостійна робота [22].

Основні компоненти розумового виховання – система знань і умінь; погляди на пізнання і свідомість людини, колективу та суспільства; світоглядно-методологічна готовність до дій; сучасна культура пізнавальної та трудової діяльності, саморегуляції та саморозвитку особистості; соціальна активність [27].

Основні функції світогляду – орієнтаційна, інформаційно-відображуюча й оцінююча [27].

Основні шляхи розумового виховання – систематичне навчання учнів, побудоване на основі принципів розвивального навчання; позакласна робота з розвитку розумової культури учнів [27].

Пізнавальний інтерес – це властивість особистості, яка проявляється в активному, емоційно забарвленому ставленні до пізнання предметів, явищ навколишньої дійсності, видів діяльності, що викликається усвідомленням їх значущості для особистості [27].

Погляд – це судження, умовивід людини, пов'язаний з тлумаченням тих або інших природних чи суспільних явищ, вираження свого ставлення до них [27].

Рівень розумового розвитку – сукупність знань, умінь і сформованих під час їх засвоєння розумових дій, вільне оперування ними в процесах мислення, які забезпечують засвоєння в повному обсязі нових знань і умінь [7].

Розумове виховання – цілеспрямована діяльність педагогів з розвитку розумових сил і мислення учнів, прищеплення їм культури розумової праці [40].

Розумовий розвиток – процес розвитку інтелектуальних сил, пізнавальних здібностей, мислення учнів [5].

Світогляд – узагальнена система поглядів, переконань, ідеалів, у яких людина виражає своє ставлення до оточуючого її природного та соціального середовища, самої себе [19].

Структура світогляду – знання, погляди, переконання, вчинки, дії людини [19].

Уміння навчатися впродовж життя – здатність до пошуку та засвоєння нових знань, набуття нових вмінь і навичок, організації навчального процесу (власного і колективного), зокрема через ефективне керування ресурсами та інформаційними потоками, вміння визначати навчальні цілі та способи їх досягнення, вибудовувати свою навчальну траєкторію, оцінювати власні результати навчання, навчатися впродовж життя [15].

2.6. Моральне виховання

Абсолютно вічні цінності – загальнолюдські цінності, що мають універсальне значення та необмежену сферу застосування (доброта, правда, любов, чесність, гідність, краса, мудрість, справедливість та ін.) [40].

Відповідальність – якість особистості, що характеризується прагненням і вмінням оцінювати свою поведінку з точки зору користі або шкоди для суспільства, порівнювати свої вчинки з панівними у суспільстві вимогами, нормами, законами, керуватися інтересами соціального прогресу [20].

Гідність – поняття моральної свідомості, в якому виражається уявлення про самоцінність людської особистості, її моральну рівність з усіма іншими [7].

Громадянські цінності – ґрунтуються на визнанні гідності людей і характерні для демократичних суспільств. Це, зокрема, права і свободи людини, обов'язки перед іншими людьми, ідеї соціальної гармонії, поваги до закону тощо [40].

Дружба дітей – соціально-моральне й психологічне поняття, яке позначає відносини між дітьми, побудовані на взаємній повазі й симпатії, на спільності інтересів, прихильності, взаєморозумінні [7].

Духовність – це сукупність психічних явищ, що характеризують внутрішній суб'єктивний світ людини, основні риси культурної спрямованості особистості: її інтереси, переконання, погляди, ідеали, світогляд, ставлення до життя, людей, до себе, своїх обов'язків, це бажання, воля, естетичні й моральні почуття особистості [23].

Духовно-моральне виховання – стрижень виховання особистості. Воно охоплює всі сфери життя дитини, виявляється у ставленні до рідних, інших людей, природи рідного краю, Батьківщини, рідного слова, праці [34].

Етика (від грец. ethika – звичка, звичай) – філософська наука про мораль, її природу, структуру та особливості походження й розвитку моральних норм і взаємовідносин між людьми [5].

Завдання морального виховання – оволодіння нормами і правилами моральної поведінки, формування почуттів та переконань, вироблення умінь і навичок моральної поведінки, адекватної поведінки у процесі суспільних відносин [20].

Загальнолюдські моральні цінності – це набуті попередніми поколіннями незалежно від расової, національної чи релігійної належності морально-духовні надбання, які визначають основу поведінки та життєдіяльності окремої людини або певних спільнот [17].

Засоби виховання культури поведінки – зразки усної і письмової мови, жести, міміка, темперамент та інші елементи поведінки вихователя [11].

Зміст морального виховання– виховання любові, поваги до батьків і старших, вірності у дружбі та коханні, свідомого, творчого ставлення до виконання професійних обов'язків, особистої відповідальності за свою

працю, любові до рідної землі, до рідної мови, вірності ідеям, принципам народної моралі та духовності, шляхетного ставлення до жінки, уміння захищати слабших, турбуватися про молодших тощо [42].

Ідеал (від гр. *idea* – уявлення, ідея) – поняття моральної свідомості і категорія етики, що містить у собі вищі моральні вимоги, можлива реалізація яких особистістю дала б їй змогу набути досконалості; образ найбільш цінного і величного в людині [17].

Інтелігентність – інтегральне поняття, що відображає високий рівень розумового розвитку і моральної культури особистості [6].

Культура поведінки – дотримання основних вимог і правил людського співжиття, вміння знаходити правильний тон у спілкуванні з оточуючими [7].

Ментальність народу – це його світосприймання, світовідчуття, бачення себе у світі, особливості прояву національного характеру, своєрідність вдачі. Для кожної етнічної спільноти характерні ознаки ментальності, які на засадах загальнолюдських морально-духовних цінностей відрізняють певним чином представників однієї нації від іншої [17].

Мета морального виховання – формування в особистості стійких моральних якостей, потреб, почуттів, навичок і звичок поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм і принципів моралі; залучення учнів до участі у практичній діяльності [27].

Мораль – форма суспільної свідомості, змістом якої є норми, принципи, правила поведінки людей у соціальних групах і в суспільстві в цілому; сукупність правил поведінки; моральні якості людини [6].

Мораль – це сукупність норм поведінки людей, що регулюють їх відношення до суспільства, нації, колективу, один до одного, підтримане особистим переконанням, традицією, суспільною думкою [27].

Моральна культура особистості – це засвоєння особистістю моральних норм, принципів, категорій, ідеалів суспільства на рівні власних переконань, дотримання їх як звичних норм особистої поведінки [22].

Моральна спрямованість – стійка суспільна позиція особистості, що формується на світоглядній основі, мотивах поведінки і виявляється як властивість особистості в різних умовах [40].

Моральне виховання – виховна діяльність школи і сім'ї, що має на меті формування стійких моральних якостей, потреб, почуттів, навичок і звичок поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм і принципів моралі, участь у практичній діяльності [40].

Моральні звички – це корисні для суспільства, стійкі форми поведінки (образ дії), які стають потребою людини і здійснюються у будь-яких ситуаціях і умовах [27].

Моральні почуття – запити, оцінки, відношення, спрямованість духовного розвитку особистості [40].

Національні моральні цінності – це історично зумовлені і створені народом погляди, переконання, ідеали, традиції, звичаї, обряди, практичні дії, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях, але вирізняються національними проявами, своєрідностями у поведінці і є основою соціальної діяльності людей певної етнічної групи [17].

Обов'язок – усвідомлена система громадських і моральних вимог суспільства особистістю, що диктуються соціальними потребами і конкретними цілями та завданнями певного історичного етапу розвитку прогресу [20].

Основа дисципліни – діалектичне поєднання переконування з метою формування свідомості та розумної вимогливості [17].

Поведінка – це сукупність вчинків, які характеризують загальне моральне обличчя людини, її ставлення до суспільства, інших людей і до самого себе [27].

Результат морального виховання – формування моральної свідомості, на її основі – моральної культури, прищеплення навичок і звичок гідної поведінки [42].

Совість – особлива форма самоконтролю, важливий компонент моральної самосвідомості, які виявляються у здатності самостійно формувати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання, оцінювати свої вчинки [5].

Толерантність – прийняття і правильне розуміння багатоманітності культур нашого світу, форм самовияву і способів виявлення людської індивідуальності [34].

Українська козацька духовність – це історично сформована система духовних багатств рідного народу, яка відображає найвищі цінності його національної душі, характеру, світогляду та ідеології [23].

Форми морального виховання – спеціальні уроки, етичні бесіди, відверті розмови, диспути, лекції, тематичні вечори, зустрічі свят народного календаря, благодійні заходи, створення альманахів з історії родоvodu, вечорниці та інші [22].

Функції дисципліни – а) умова нормальної навчальної діяльності; засіб організації діяльності, обмеження, гальмування нерозумних дій і вчинків [20].

Чесність – моральна якість особистості, яка виражається у вірності обов'язково і своїми переконанням, в умінні добросовісно ставитися до дорученої справи [7].

Честь – це категорія етики, що характеризує особистість з позиції готовності відстояти, підтримати достоїнство, репутацію – свою особисту чи колективу, до якого вона належить [17].

Шкільна дисципліна – дотримання учнями правил поведінки в школі та за її межами, чітке й організоване виконання ними своїх обов'язків, дотримання традицій тощо [5].

2.7. Екологічне виховання

Екологічна грамотність і здорове життя – уміння розумно та раціонально користуватися природними ресурсами в рамках сталого розвитку, усвідомлення ролі навколишнього середовища для життя і здоров'я людини, здатність і бажання дотримуватися здорового способу життя [15].

Екологічна культура учня – це сформована система наукових знань про процеси і результати взаємодії людини, суспільства і природи; відповідальність за природу як національну і загальнолюдську цінність, основу життя; готовність до природоохоронної діяльності [22].

Екологічне виховання – систематична педагогічна діяльність, спрямована на розвиток в учнів екологічної культури [40].

Екологія – розділ біологічної науки, який вивчає закономірності взаємовідношень організмів з навколишнім середовищем, а також організацію і функціонування надорганізмових систем (популяцій, видів, біоценозів, біосфери в цілому) [36].

Завдання екологічного виховання – формування розуміння необхідності гармонії людини з природою; засвоєння знаннями про природу рідного краю; виховання почуття відповідальності за природу як національне багатство, основу життя на землі; формування готовності до активної екологічної діяльності; формування основ глобального екологічного мислення [22].

Засоби формування екологічної культури – усна народна творчість, природне середовище, кінофільми, науково-популярна література, телевізійні програми та ін. [17].

Мета екологічного виховання – формування в особистості екологічної свідомості і мислення [5].

Напрями екологічного виховання у позакласній роботі – озеленення населених пунктів і внутрішнє озеленення школи; лісорозведення і охорона лісів; боротьба з ерозією ґрунтів; охорона водоймищ і рибних запасів; охорона і приваблювання птахів; відновлення ареалів лікарських рослин; турбота про збереження великих та малих річок, очищення джерел [22].

Основні напрями екологічного виховання – це система життєдіяльності сім'ї, виховний вплив дитячих дошкільних виховних закладів, діяльність загальноосвітньої школи та позашкільних виховних закладів, навчання у професійних освітніх закладах, професійна діяльність людини, вплив засобів масової інформації тощо [17].

Передумови системного екологічного виховання молодших школярів – зміст природознавчих навчальних предметів і курсів; збагачення всіх предметів екологічно спрямованим змістом і міжпредметними зв'язками; проведення позаурочної діяльності з вивчення довкілля і заохочення дітей до практичних справ щодо його збереження; залучення школярів до дослідницької роботи в індивідуальних і групових проектах; проведення екологічно спрямованих ігор, вікторин, конкурсів малюнків; екологічне просвітництво батьків [34].

Форми екологічного виховання – екскурсії, бесіди, ігри, уроки, практичну природоохоронну діяльність, конференції, диспути, колективні творчі справи та ін. [17].

Ядро екологічного світогляду – імператив виживання та глобальної відповідальності людей за нормальне життя населення на обмеженому життєвому просторі [34].

2.8. Трудове виховання

Види дитячої праці – побутова, інтелектуальна(навчальна), організаційна (в громадській роботі) і виробнича фізична праця [20].

Досвід трудової діяльності –система загальних умінь і навичок, необхідних у повсякденному житті, праці, об'єктивного оцінювання результатів своєї праці та самооцінювання, вмінь і навичок систематичної, організованої, посильної суспільно корисної праці, узагальнення набутого досвіду [5].

Економіка – історично визначена сукупність виробничих відносин, економічний базис суспільства; господарство тої чи іншої держави, яке включає відповідні галузі і види виробництва [36].

Економічна свідомість – знання основних законів розвитку ринкової економіки, підвищення ефективності виробництва, перебудови його структури, вдосконалення виробничих відносин, системи управління та методів господарювання [40].

Економічне виховання – організована педагогічна діяльність, спеціально продумана система, спрямована на формування економічної свідомості учнів, засвоєння понять і уявлень про організовану й ефективну економіку, розвиток виробничих сил та відносин, діючих господарський механізм і його альтернативи [43].

Завдання економічного виховання – сприяння розвитку економічного мислення людини; формування економічної культури через оволодіння економічними знаннями; формування специфічних рис поведінки і

моральних якостей: працелюбності, відповідальності, бережливості, діловитості, організованості, ініціативності, практичності, самостійності; оволодіння вміннями й навичками економічних взаємин між людьми в суспільстві, здійснення правого виховання в галузі економічних взаємин між людьми [17].

Завдання трудового виховання – підготовка до праці, виховання любові до праці, до людей праці, виховання шанобливого ставлення до хліба, землі, виховання прагнення жити плодами своєї праці, шани праці інших, формування трудової моралі, виховання трудової ініціативи, наполегливості, трудової творчості, бережливості та ощадливості [23].

Засоби трудового виховання – охоплюють велику кількість предметів, дій, знарядь та ін., які допомагають людині здійснювати певні трудові операції: фізичні зусилля людини, знаряддя праці, обладнання, природні багатства та ін. [17].

Мета системи трудового виховання – морально-психологічна і практична підготовка учнів до фізичної праці та формування у них сумлінного ставлення до неї [20].

Основна мета трудового виховання школярів – сформувати особистість людини як будівничого-творця, що діє в ім'я гуманних ідеалів [27].

Підприємливість – уміння генерувати нові ідеї й ініціативи та втілювати їх у життя з метою підвищення як власного соціального статусу та добробуту, так і розвитку суспільства і держави. Здатність до підприємницького ризику [15].

Працелюбність – результат трудового виховання і виступає як особистісна якість, для якої характерна потреба в соціально та особистісно мотиваційній сфері, глибоке розуміння сили праці, уміння і бажання якісно виконувати будь-яку трудову діяльність, наявність трудових умінь і

навичок та їх постійне удосконалення, прояв вольових зусиль при подоланні певних труднощів у процесі трудової діяльності [27].

Праця – це цілеспрямована діяльність людей на задоволення своїх потреб, необхідна умова існування та розвитку суспільства, основа життєдіяльності людини [27].

Принципи трудового виховання – єдності трудового виховання і загального розвитку особистості (морального, інтелектуального, естетичного, фізичного); виявлення і розвитку індивідуальності в праці; високої моральності праці, її суспільно корисної спрямованості; залучення дитини до різноманітних видів продуктивної праці; постійності, безперервності, посиленості праці; наявності елементів продуктивної діяльності дорослих у дитячій праці; творчого характеру праці; єдності праці та багатогранності життя [5].

Професійна орієнтація учнів – обґрунтована система допомоги (соціально- економічної, психолого-педагогічної, медико-біологічної, виробничо-технічної) учням у виборі професії відповідно до здібностей, нахилів і ринку праці [22].

Професійна освіта – це ознайомлення учнів із світом праці, професій, з проблемами професійного самовизначення [22].

Трудове виховання в сучасній школі – це педагогічна діяльність, спрямована на формування в учнів готовності до праці в умовах ринку [22].

Форми трудового виховання – уроки праці, гуртки, студії, трудові десанти тощо [17].

Функції профорієнтації – соціальна, економічна, психолого-педагогічна, медико-фізіологічна [17].

2.9. Естетичне виховання

Види естетичної діяльності – організація естетичного середовища, в якому живе, працює, вчиться, відпочиває людина; конкретна творча діяльність в галузі мистецтва, літератури та ін.; пропаганда мистецтва, естетичних ідеалів; естетична виразність у навчальній, виробничій, побутовій діяльності; виявлення естетичної культури у взаєминах із людьми [17].

Джерела естетичного виховання – художня література, музика, образотворче, театральне мистецтво, кіно, природа, естетика шкільних приміщень, зовнішній вигляд учителів та учнів, взаємини між учнями і вчителями та ін. [5].

Естетика – наука про загальні закономірності художнього освоєння дійсності людиною, про сутність і форми відображення дійсності й перетворення життя за законами краси, про роль мистецтва у розвитку суспільства [27].

Естетична культура – сформованість у людини естетичних знань, смаків, ідеалів, здібностей до естетичного сприймання явищ дійсності, творів мистецтва, потреба вносити прекрасне в оточуючий світ, оберігати природну красу [5].

Естетична цінність – властивість предметів, явищ природи і продуктів людської праці задовольняти естетичні потреби людини, викликати у неї естетичні переживання [20].

Естетичне виховання – це сукупність дій вихователя і вихованців у ході їх діяльності, які забезпечують формування естетичної культури особистості [19].

Естетичне сприйняття – початковий момент у процесі естетичного ставлення до дійсності, який проявляється в спостережливості, вмінні

помітити найбільш суттєве, що відображує зовнішню та внутрішню красу предмета, явища, процесу [17].

Естетичне судження – обґрунтована естетична оцінка предметів і явищ об'єктивного світу, виражена або у формі простого твердження про красу або потворність предмета, або у формі аргументованого доказу, чому саме цей предмет або явище є гарним, у чому полягає їх краса і т.д. [20].

Естетичний розвиток – процес становлення у дитини природних істотних сил, що забезпечують активність естетичного сприйняття, відчуття, творчої уяви, емоційного переживання, образного мислення, а також формування духовних потреб [43].

Естетичний смак – здатність людини розуміти й оцінювати естетичні особливості предметів і явищ природи, навколишньої дійсності, суспільного життя, мистецтва [20].

Естетичні ідеали – соціально та індивідуально-психологічно зумовлені уявлення про досконалу красу в природі, суспільстві, людині, мистецтві [22].

Естетичні почуття – емоційні стани, що викликані оцінним ставленням людини до явищ дійсності і мистецтва [22].

Етикет – в широкому розумінні – зведення норм поведінки, дотримання правил чемності, що склалися в суспільстві [7].

Завдання естетичного виховання – формування почуття прекрасного; виховання любові до природи та навколишньої краси; виховання стійких оцінних критеріїв до творів мистецтва; оволодіння знаннями та вміннями творити прекрасне в житті [17].

Загальнокультурна грамотність – здатність розуміти твори мистецтва, формувати власні мистецькі смаки, самостійно виражати ідеї, досвід та почуття за допомогою мистецтва. Ця компетентність передбачає глибоке

розуміння власної національної ідентичності як підґрунтя відкритого ставлення та поваги до розмаїття культурного вираження інших [15].

Засоби естетичного виховання – навколишнє природне середовище, література, музика, образотворче мистецтво, архітектура, театральне мистецтво, кіномистецтво та ін. [17].

Зміст естетичного виховання – естетичне сприйняття, естетичні судження, естетичні знання, естетична культура, естетичні ідеали, естетичні почуття, естетичні переживання, естетична насолода, естетичні смаки, естетична діяльність [17].

Зміст художньої освіти молодших школярів – включає в себе знання наявних особливостей кожного виду, знання художніх засобів, уміння бачити, розуміти, оцінювати прекрасне в творах мистецтва [20].

Мета естетичного виховання – високий рівень естетичної культури особистості, її здатність до естетичного освоєння дійсності [5].

Система естетичного виховання в школі – вивчення різних навчальних предметів; естетика праці і спілкування; позакласна та позашкільна робота з естетичного виховання; самовиховання [19].

Форми естетичного виховання – уроки, семінари, гуртки, екскурсії, конференції, бесіди, диспути, колективні творчі справи, конкурси та ін. [17].

Художнє виховання – естетичне виховання особистості засобами мистецтва [19].

2.10. Фізичне виховання

Головний організаційно-методичний принцип здійснення фізичного виховання школярів – диференційоване застосування засобів фізичної культури на заняттях з учнями різного віку та статі з урахуванням стану їх здоров'я і рівня фізичної підготовленості [5].

Завдання фізичного виховання – створення оптимальних умов для формування здорового організму людини; формування санітарно-гігієнічних умінь та навичок; тренування та загартування організму; виховання волі, розвиток спритності, краси тіла і рухів [17].

Засоби фізичного виховання – фізичні вправи (гімнастика, спортивна гра, туризм), оздоровчі сили природи (сонячне опромінення, повітряні і водяні процедури), гігієнічні фактори (режим праці та відпочинку, харчування, оптимальна площа спортивних залів, вологе прибирання, провітрювання та ін.) [19].

Здоровий спосіб життя – системна сукупність дій і вчинків людини, спрямованих на збереження і розвиток її духовного і фізичного здоров'я [6].

Мета фізичного виховання – формування фізичної культури, сили, підтримання доброго стану здоров'я [42].

Основні засоби виховання фізичної культури учнів – фізичні вправи, природні та гігієнічні чинники [22].

Основні чинники здорового способу життя – спосіб життя не лише особи, а й сім'ї, групи людей, суспільства [34].

Пріоритетне завдання системи освіти – виховання людини в дусі відповідального ставлення до власного здоров'я і здоров'я оточуючих як до найвищої індивідуальної і суспільної цінності [28].

Провідне завдання фізичного виховання – створення оптимальних умов для забезпечення нормального фізичного розвитку особистості, збереження її здоров'я, оволодіння знаннями про особливості організму людини, фізіологічні процеси, що відбуваються в ньому, набуття санітарно-гігієнічних вмінь та навичок по догляду за власним тілом, підтримання і розвиток його потенціальних можливостей [20].

Результат фізичного виховання особистості – виражається в оволодінні нею фізичною культурою, яка представляє собою сукупність досягнень людини в галузі її фізичного розвитку [19].

Туризм – це прогулянки, екскурсії, походи і мандрівки, які організують для ознайомлення учнів з рідним краєм, природними, історичними та культурними пам'ятниками нашої країни [22].

Фізична культура – якісна динамічна характеристика рівня розвитку і реалізації можливостей людини, що забезпечує біологічний потенціал її життєдіяльності, необхідний для гармонійного розвитку, прояви соціальної активності, творчої праці [27].

Фізична підготовка – складова фізичного виховання різних груп населення, яка полягає у формуванні рухових умінь та навичок людини, розвитку її фізичних якостей і здібностей з урахуванням особливостей професійної діяльності [31].

Фізичне виховання – складова частина загального виховання; соціально-педагогічний процес, спрямований на зміцнення здоров'я і загартування організму, гармонійний розвиток форм, функцій і фізичних можливостей людини, формування життєво важливих рухових навичок та умінь [7].

Фізкультурно-оздоровча діяльність – заходи, що здійснюються суб'єктами сфери фізичної культури і спорту для розвитку фізичної культури [31].

Форми організації фізичного виховання – уроки фізичної культури, оздоровчо-гігієнічна робота в режимі навчального дня, самостійні заняття учнів, позакласна робота та позашкільна робота з фізичного виховання [19].

2.11. Правове виховання

Головний зміст правової культури – усвідомлення взаємозв'язку між ідеями індивідуальної свободи, правами людини та її громадянською відповідальністю; визнання та забезпечення прав людини як єдиної норми для всіх людей [22].

Завдання правового виховання – надання учням знань про закони держави, підвищення їх юридичної обізнаності, інформування з актуальних питань права; виховання поваги до держави і права; вироблення умінь і навичок правової поведінки; формування нетерпимого ставлення до правопорушень і злочинності, спонукання до посильної участі в боротьбі з негативними явищами в житті; подолання в правовій свідомості хибних уявлень, негативних навичок і звичок поведінки [5].

Мета правового виховання учнів – формування в них правової культури громадянина України, що складається передусім зі свідомого ставлення до своїх прав і обов'язків перед суспільством і державою, закріплених у Конституції України, з глибокої поваги до законів і правил людського співжиття, готовності дотримуватися й виконувати закріплені в них вимоги, що виражають волю та інтереси народу, активної участі в управлінні державними справами, рішучої боротьби з порушниками законів [40].

Найперше завдання правового виховання – озброєння учнів знаннями законів, підвищення їх юридичної обізнаності, систематичне інформування їх про актуальні питання права [40].

Основні умови виховання толерантності – правове виховання, щоб діти визнавали і додержувались прав і обов'язків щодо ставлення до інших

людей; повага до відмінностей різних народів; розуміння цінності різноманітності і взаємодоповнюваності різних культур [34].

Правове виховання – виховна діяльність школи, сім'ї, правоохоронних органів, спрямована на формування правової свідомості та навичок і звичок правомірної поведінки школярів [40].

Правосвідомість – це сукупність правових поглядів людей, що відбивають їхню оцінку чинного права, існуючого суспільного і державного ладу, а також відповідність дій, учинків окремих громадян нормам права [22].

2.12. Сімейне виховання

Авторитет батьків – визнаний вплив батьків на переконання й поведінку дітей, який ґрунтується на глибокій повазі й любові до батьків, довірі до високої значущості їхніх особистих якостей і життєвого досвіду, до їхніх слів і вчинків [7].

Авторитет знання – передбачає обізнаність батьків з особливостями фізичного і соціально-психічного розвитку дитини, її повсякденними успіхами і труднощами у навчанні, знання інтересів та уподобань, кола друзів, товаришів [17].

Багатодітна сім'я – сім'я, в якій подружжя (чоловік та жінка) перебуває у зареєстрованому шлюбі, разом проживає та виховує трьох і більше дітей, у тому числі кожного з подружжя, або один батько (одна мати), який (яка) проживає разом з трьома і більше дітьми та самостійно їх виховує. До складу багатодітної сім'ї включаються також діти, які навчаються за денною формою навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладах, – до закінчення навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років [30].

Біологічна функція сім'ї – пов'язана насамперед із зародженням, ембріональним розвитком і народженням дитини [17].

Благополучна сім'я– сім'я з високим рівнем внутрішньо сімейної моральності, духовності, координації, взаємної підтримки та взаємодопомоги, з раціональними способами розв'язання сімейних проблем [32].

Виховання в сім'ї – першооснова розвитку дитини як особистості [29].

Виховна функція сім'ї – формування особистості дитини, передача їй соціального досвіду [5].

Відповідальність батьків – юридичні й моральні норми, які визначають відповідальність батьків перед державою і суспільством за виховання своїх дітей [7].

Головне завдання сімейного виховання – підготовка дітей до життя в існуючих соціальних умовах, набуття ними знань, умінь і навичок, необхідних для нормального формування особистості в умовах родини [7].

Економічна функція сім'ї – передбачає створення належних матеріальних умов для забезпечення своїх дітей житлом, одягом, харчуванням, необхідними засобами для гри, навчання, розваг [17].

Житлово-побутова функція сім'ї – забезпеченість житлом, ведення домашнього господарства, організація побуту [5].

Здоровий мікроклімат сім'ї – це невидимий результат взаємодії багатьох чинників: вихованості самих батьків, характеру стосунків між членами сім'ї, культури домашнього побуту, організованості сімейного колективу, його традицій тощо [34].

Комунікативна функція сім'ї – створення сприятливого сімейного мікроклімату, внутрісімейне спілкування, взаємостосунки сім'ї з мікро- і

макросередовищем, контакт із засобами масової інформації, літературою, мистецтвом [5].

Контакт з дитиною – реалізація матір'ю, батьком, іншими членами сім'ї та родичами, у тому числі тими, з якими дитина не проживає, права на спілкування з дитиною, побачення зазначених осіб з дитиною, а також надання їм інформації про дитину або дитині про таких осіб, якщо це не суперечить інтересам дитини [30].

Матеріально-економічна функція сім'ї – бюджет сім'ї, організація споживчої діяльності, участь у суспільному виробництві, набуття професії, відновлення втрачених на виробництві сил [5].

Мета соціальної роботи з сім'єю – поліпшення матеріально-побутових умов життєдіяльності родини, розширення її можливостей у здійсненні прав і свобод, визначених міжнародними та державними документами, забезпечення повноцінного фізичного, морального й духовного розвитку усіх її членів, залучення їх до трудової діяльності [22].

Методи сімейного виховання – це способи, шляхи, за допомогою яких здійснюється цілеспрямований педагогічний вплив батьків на свідомість і поведінку дітей [22].

Найважливіше для дитини в сім'ї – гармонійність взаємин між членами родини, позитивний психологічний клімат, пріоритет духовних цінностей, високий рівень культури [32].

Неблагополучна сім'я – яка через ті чи інші причини повністю або частково втратила свої виховні функції. Це спричиняє несприятливі умови для виховання дітей [32].

Недоліки сімейного виховання – негативні приклади з життя сім'ї; безсистемність виховних впливів; надмірний авторитаризм; дефіцит спілкування батьків з дітьми; невміння організувати конкретну діяльність

дітей, спілкування з ними; система заборон як основа виховання; неузгодженість дій у сім'ї, а також сім'ї і школи; зниження виховної активності батьків в міру того, як діти дорослішають; батьківський егоїзм тощо [19].

Неповна сім'я – сім'я, що складається з матері або батька і дитини (дітей) [30].

Ознаки неприйняття дитини батьками – відома від пояснень, негативна оцінка особистості, порівняння не на краще, зауваження щодо невідповідності батьківським очікуванням, ігнорування, команди, накази, акцентування на невдачі, образи, погрожування, покарання, сердита міміка, загрозливі пози, негативні інтонації [32].

Ознаки прийняття дитини батьками – оцінка вчинку, а не особистості, похвала, комплемент, ласкаві слова, підтримка, вираження зацікавленості, порівняння з самим собою, схвалення, згода, позитивні тілесні контакти, посмішка, контакт очей, доброзичливі інтонації, заохочення, вираження своїх почуттів, відображення почуттів дитини [32].

Ознаки прийняття дитини в сім'ї – дозвіл дитині бути такою, якою вона є; увага до її почуттів і думок, уміння почути та зрозуміти їх; здатність підтримати дитину; повага до позиції дитини, віра в її сили та можливості; готовність ділитися власними поглядами і цінностями; поблажливе і терпляче ставлення [32].

Ознаки сім'ї – вільність і рівноправність членів сім'ї, любов, обов'язок, взаємодопомога, доброта, дружба, працелюбність, тактовність, свідомість, розум та злагода у розв'язанні сімейних проблем, розуміння головного завдання – виховання дітей [23].

Основний зміст виховання в сім'ї – фізичний розвиток дитини; розумове виховання; моральне; статеве; естетичне; трудове; економічне; екологічне [19].

Прийомна сім'я – сім'я, яка добровільно взяла із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від 1 до 4 дітей на виховання та спільне проживання [30].

Реактивна функція сім'ї – взаємна фізична, матеріальна, морально-психологічна підтримка членів родини з метою збереження їх здоров'я, життєвого тону; дотримання режиму праці і відпочинку, харчування, особистої гігієни тощо; захист сім'ї і кожного з її членів від усіх негараздів і бід [22].

Регулятивна функція сім'ї – забезпечує систему регулювання взаємовідносин між членами сім'ї, в тому числі первинний соціальний контроль діяльності всіх членів сім'ї та реалізацію влади й авторитету батьків [22].

Релаксаційна функція сім'ї – організація вільного часу та відпочинку [5].

Репродуктивна функція сім'ї – продовження людського роду [5].

Родинне виховання – виховання дітей в родині батьками, родичами, опікунами або особами, які замінюють батьків [5].

Сімейне виховання – одна з форм виховання дітей, що поєднує цілеспрямовані педагогічні дії батьків з повсякденним впливом сімейного побуту [7].

Сімейні цінності – моральні основи життя сім'ї, стосунки поколінь, закони подружньої вірності, піклування про дітей, пам'ять про предків та ін. [41].

Сім'я – природне середовище для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення і несе відповідальність за створення належних умов для цього [30].

Соціальна функція сім'ї – створення оптимальних умов для соціального розвитку дитини, підвищення відповідальності батьків за її виховання, створення сприятливих умов для появи морально-духовних джерел соціального успадкування [17].

Специфіка методів сімейного виховання – надзвичайно важливу роль у вихованні дітей відіграє особистий приклад батьків, їх авторитет; вплив на дитину є більш індивідуалізованим і здебільшого ґрунтується на її конкретних вчинках [22].

Специфічна особливість родинного виховання – воно здійснюється в контексті життя самої сім'ї, на основі внутрішніх стосунків, трудових та опікунських обов'язків і родинно-побутової культури батьків [22].

Статус родини – непорушний авторитет, шлюбна родинна вірність, любов до дітей, родини, відданість справі їхнього виховання, дотримання народних чеснот, норм християнської моралі, піклування дітей про батьків [23].

2.13. Українська етнопедагогіка

Головна мета етнопедагогіки – надихати дітей та молодь на збереження духовних надбань рідного народу, виховувати високо свідомих представників української нації, носіїв і творців національної культури [23].

Головний обов'язок народних вихователів – мудро застерегти людину від необачного кроку [37].

Засоби виховання – слово, фольклор, авторитет, праця, навчання, природа, побут, звичаї, традиції, громадська думка, мікроклімат, суспільний досвід, преса, радіо, телебачення, режим, література, мистецтво, книги, кіно, театр, музеї, іграшки, свята, символи, реліквії, релігія тощо [23].

Звичай – загальноприйнятий порядок, правила, які здавна існують у громадському житті й побуті народу, суспільної групи, колективу та ін. [37].

Зміст виховання в народній педагогіці – це весь процес формування особистості й підготовка її до активної участі у виробничому, суспільному й духовному житті [23].

Значення народних свят і обрядів – полягає в тому, що вони дають змогу виявити свої почуття і думки, пробуджують емоційні відчуття і переживання, стимулюють оптимістичний настрій [37].

Козацька педагогіка – це частина народної педагогіки у вершинному її вияві, яка формувала синівську вірність рідній землі, незалежній Україні. Найвищими духовними цінностями козацтва були й ідеї волі і свободи людини, народу, нації і держави [23].

Найважливіше завдання народної педагогіки – залучення до соціального досвіду людей кожного нового покоління [37].

Народна дидактика – відображає здобутки у галузі розумового й світоглядного розвитку підростаючого покоління, що концентрується у поглядах на принципи, зміст і методи навчання, зміцнення пізнавальних сил і здібностей дитини [37].

Народна педагогіка – це галузь педагогічного досвіду народу, яка розкриває його погляди на мету, завдання, форми, методи та засоби навчання і виховання. Автор народної педагогіки – народ [23].

Народне виховання – емпіричні знання й масова традиційна практика підготовки молоді до життя, створення сім'ї і виховання дітей; залучення до засвоєння матеріальних і духовних цінностей народу, широкого людського досвіду; формування людини, яка була б наділена високими моральними, фізичними і розумовими якостями, бажала й уміла працювати; розвиток та вдосконалення задатків, здібностей і навичок дитини [37].

Народне дитинознавство – концентрує в собі усталені погляди на дітей, емпіричні знання про умови й рушійні сили онтогенезу людських якостей на стадії дитинства, про закономірності перебігу фізіологічних, сенсорних, емоційних, вольових та пізнавальних процесів у дитячому віці від народження й до фізіологічного дозрівання та включення в доросле життя [37].

Народні методи формування поведінки – привчання до сумлінного виконання обов'язків у сім'ї та обов'язків перед суспільством; постійні і масові доручення та вправи для вироблення умінь і навичок; практична діяльність дітей в умовах сімейного життя; привчання дітей дотримуватися прийнятих норм і традицій у житті; організація правильного режиму дня; постійне спілкування і контакт з батьками, родичами, дорослими, однолітками [20].

Народознавство – це сукупність фундаментальних знань про певний конкретний народ, його походження, розселення, національну психологію, характер, світогляд, культуру й побут, виробничу діяльність [37].

Основна мета виховання – підготувати кожного до життя і праці, навчити людяності, доброти, дружби, милосердя, технології здорового спілкування, злагоди, колективізму, гуманності [23].

Основний критерій визначення рівня вихованості людини – її вчинки й поведінка [37].

Педагогічна деонтологія – частина народної педагогіки, вироблені народом етичні норми про виховні обов'язки батьків перед дітьми [23].

Принцип зв'язку виховання з життям – налаштованість до умов реального життя шляхом формування світогляду, позитивного ставлення до людей, виховання людяності, принциповості, порядності [23].

Принцип культури відповідності – передбачає поступове входження дитини у сферу сучасної культури, вироблення культурної поведінки, певної компетенції в мистецтві, етиці, естетиці, музиці, володіння основами знань з кібернетики, електроніки, релігії, політології, соціології, етнографії, дизайну і т.ін. [23].

Принцип народності – закликає виховувати дітей і молодь у дусі ідей, ідеалів, почуттів, прагнень, моралі, культурних здобутків, знань, виробничого досвіду, досягнень, світогляду українського народу, прислухатися до голосу народу, жити, працювати і творити для загального добра України [23].

Принцип педагогічної компетентності батьків – обізнаність батьків з народною педагогікою, теорією виховання, антропологічними науками [23].

Провідна мета народної дидактики – сформувати справжню людину, освічену, культурну, духовно багату, доброзичливу, працюовиту, підготовлену до певного виду трудової діяльності [37].

Самовиховання – систематична діяльність особистості, спрямована на вироблення чи вдосконалення моральних, трудових, фізичних, естетичних якостей, звичок поведінки відповідно до певних соціально зумовлених ідеалів народу [37].

Традиція (від лат. *traditio* – передача) – досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки і т. ін., що склалися історично й передаються з покоління в покоління [37].

Українська етнопедагогіка – є власне національною навчально-виховною системою, що сформувалася завдяки поєднанню народного, національного і загальнолюдського, через зв'язок минулого з сучасним і майбутнім в історії нашого народу [37].

Українське народне дитинознавство – це чітка система психолого-педагогічних знань про дітей, це погляди українців на дітей як майбутнє народу, нації, утвердження їхньої вічності [23].

Українське родинознавство (фамілістика)–об'єднує знання й досвід народу щодо створення й збереження міцної, здорової й щасливої сім'ї [38].

2.14. Робота з колективом учнів

Актив – це група вихованців, членів конкретного колективу, які усвідомлюють вимоги керівника колективу, допомагають йому в організації життєдіяльності членів колективу, виявляють ініціативу [17].

Виховна перспектива – це значущі завдання, цілі, що відповідають потребам розвитку особистості, колективу, стимулюють діяльність, відповідають віковим, індивідуальним особливостям [5].

Виховна функція колективу – спрямована на створення оптимальних умов для розумового, морального, фізичного, трудового й естетичного виховання, забезпечує умови для психічного й соціального розвитку особистості [20].

Вищий орган учнівського самоврядування – загальношкільні збори або учнівська конференція виборних представників, на яких заслуховуються звіти про роботу органів самоврядування, ухвалюють накази, обирають органи управління [11].

Головна функція дитячого виховного колективу – залучення дітей до системи суспільних відносин й організація нагромадження ними досвіду цих відносин [11].

Далека перспектива – віддалена у часі, найбільш соціально значима мета, досягнення якої потребує чималих зусиль [22].

Дитяча самодіяльність – прояв дітьми активності, ініціативи її самостійності думки, дії в праці, навчальних заняттях, громадянському житті колективу і іграх [7].

Дитяче самоврядування – участь дітей в управлінні і керівництві справами свого колективу. Розвиває в учнів організаторські здібності, почуття відповідальності, ініціативу [7].

Дитячий колектив – це стійке об'єднання дітей, яке має загальну суспільно значущу мету, спільну діяльність, спрямовану на реалізацію цієї мети, характеризується стосунками взаємної відповідальності [19].

Діалектика розвитку колективу – кожна нова стадія розвитку дитячого колективу – це новий ступінь якісного росту відношень, які виникають між його членами, між учнями і вихователями, між окремими колективами учнів [20].

Група в колективі – відносно стійка сукупність людей, які пов'язані системою відношень, що регулюються спільними цінностями, нормами [19].

Загальношкільний колектив – це колектив всього навчально-виховного закладу (школи), складовою частиною якого є клас (первинний колектив). Школа – це не сума первинних колективів, а єдиний колектив учнів, об'єднаних суспільно-корисною метою і суспільною діяльністю [20].

Клас – постійний первинний колектив, що систематично об'єднує учнів приблизно одного віку для спільної навчальної і позакласної роботи [11].

Колектив – психічно зріла, високо розвинута соціальна група, між членами якої встановились позитивні людські відносини і які працюють злагоджено і ефективно [6].

Конформізм – тенденція особистості змінювати свої погляди, ціннісні орієнтації, вчинки під впливом групи [19].

Лідер – це член колективу, який у важливих ситуаціях здатний помітно впливати на поведінку членів колективу, виявляти ініціативу в діях, брати на себе відповідальність за діяльність колективу [17].

Ознаки колективу – мета, спільна суспільно-корисна діяльність, органи управління [20].

Органи самоврядування – уповноважені колективу на основі демократичних виборів, які допомагають педагогу здійснювати керівні функції, підтримувати зв'язок з уповноваженими інших колективів [17].

Органи управління – актив класу, школи, учнівський комітет [20].

Організаторська функція колективу – спрямована на об'єднання членів колективу з метою виконання певних завдань [20].

Основні шляхи створення і згуртування дитячого колективу – педагогічна вимога; колективна діяльність; робота з активом; принцип паралельної дії; перспектива; гра; змагання; традиції; навчальна діяльність [20].

Основні форми первинних колективів у школі – це клас, позакласні гуртки, спортивні колективи, гуртки художньої самодіяльності тощо [20].

Особливість первинного колективу – особистий контакт усіх його членів, постійне ділове і товариське спілкування між ними [20].

Первинний колектив – об'єднує він людей (школярів), згуртованих у порівняно невелику соціальну групу, учасники якої перебувають у постійних ділових, товариських, побутових стосунках [5].

Перспектива – це цікава і радісна подія, до досягнення якої прагнуть всі члени колективу, за здійснення якої вони мобілізують свої зусилля і боротьбу [20].

Показники згуртованого дитячого колективу – єдність суспільно-корисної мети, наявність загальної відповідальності, здорової громадської думки, гарних традицій і захоплюючих перспектив, бадьорий життєрадісний тон, атмосфера довіри, високої вимогливості, товариська взаємодопомога тощо [20].

Референтна група – група, з якою людина вважає себе пов'язаною найтісніше і авторитет якої вважає для себе обов'язковим [6].

Склад загальношкільного колективу – усі учні і педагогічні працівники загальноосвітнього навчально-виховного закладу [5].

Стадійність розвитку колективу – це вираження внутрішньої діалектики його становлення, в основу якої покладено рівень взаємовідносин між вихователем і вихованцями, між членами колективу [17].

Стимулююча функція колективу – сприяє формуванню морально-ціннісних стимулів діяльності особистості у всіх сферах; регулює поведінку членів колективу, впливає на формування певних якостей особистості – сили волі, гуманізму, працьовитості, совісності, чесності, цілеспрямованості, гідності та ін. [20].

Структура колективу – формальні групи, що мають юридично фіксований статус; неформальні групи, які об'єднують школярів на основі спільних інтересів, особистісних симпатій або взаємної вигоди [19].

Тимчасовий колектив – складається з осіб, які належать до постійних колективів для виконання тимчасових завдань, задоволення своїх

пізнавальних і соціальних інтересів (танцювальний колектив, хор, туристська група та ін.) [5].

Традиції – це гарний звичай, позитивний досвід діяльності, який закріплюється в житті колективу [20].

Управляти учнівським колективом – означає використати колектив як інструмент виховання для розвитку індивідуальності кожного учня [22].

Учнівське шкільне самоврядування – форма участі школярів в управлінні навчально–виховною діяльністю школи; засіб реалізації принципу демократизації школи [7].

Учнівський колектив – це група учнів, об'єднана загальною соціально значимою метою, діяльністю, організацією цієї діяльності, має органи самоуправління, відрізняється морально-психологічною єдністю, поєднанням особистих і колективних інтересів, динамізмом життєдіяльності [22].

2.15. Організаційно-педагогічна робота класного керівника

Аспекти вивчення учнівського колективу – склад класу; згуртованість класу; організованість класу; громадська думка в класі; розвиток міжколективних стосунків у класі, взаємовідносин учнів з вчителем, поведінка їх у неорганізованому соціальному середовищі; актив класу; зв'язок класного колективу із загальношкільним, колективами інших класів [27].

Виховна функція класного керівника – полягає в реалізації завдань розумового, морального, естетичного, трудового, фізичного, правового, екологічного, економічного виховання і є найскладнішою в діяльності класного керівника [11].

Координаційна функція класного керівника – передбачає спрямування класним керівником виховних зусиль усіх педагогів, батьків і громадськості на вирішення завдань формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості, патріота України [11].

Найважливіші методи вивчення вихованців – систематичне щоденне спостереження за діяльністю і поведінкою учнів у процесі навчання і позаурочний час; індивідуальні й групові діагностичні бесіди; вивчення результатів діяльності учнів; відвідування їх вдома; природний експеримент; рейтинг і метод компетентних оцінок тощо [11].

Педагогічний консилиум (від лат. concilium – нарада, засідання) – нарада, збори вчителів-вихователів з обговорення соціально-психологічних якостей і особливостей поведінки, діяльності вихованців (на основі докладної характеристики класного керівника, інших членів виховного процесу) для більш глибокого вивчення учня та визначення доцільних і ефективних напрямів виховної роботи з ним [17].

Планування роботи класного керівника – усвідомлене, цілеспрямоване прогнозування цілей виховання й проектування шляхів їх досягнення. Скласти план виховної роботи означає визначити виховні завдання на конкретний період, розробити модель виховної системи, структуру й зміст виховної діяльності [27].

Предмет педагогічної діагностики – особистість школяра (об'єкт виховання); критерії його вихованості; умови виховання (можливості та специфіка функцій школи, сім'ї, класного колективу, самого учня); засоби, методи, форми взаємовпливу вихователів і вихованців (діяльність суб'єктів виховання) [27].

Провідний функціональний обов'язок класного керівника – вивчення учнів і координація на цій основі роботи вчителів, що працюють з вихованцями [17].

Проектувальна та конструктивна діяльність – це процес прогнозування подальшого розвитку дитини та дитячого колективу на основі отриманих психолого–педагогічною діагностикою даних та визначення подальшої стратегії навчально–виховної роботи [43].

Психологічно–педагогічна діагностика – це оціночна практика, спрямована на вивчення індивідуально–психологічних особливостей учня, дитячого колективу з метою оптимізації процесу виховання [43].

Стимулююча функція класного керівника – полягає у своєчасному виявленні досягнень і недоліків у формуванні й розвитку особистості учня і застосуванні заходів, спрямованих на закріплення, зміцнення і розвиток позитивних зрушень та блокування й усунення негативних рис [11].

Сутність педагогічної діагностики – вивчення результативності навчально-виховного процесу на основі змін у рівні вихованості учнів і зростанні педагогічної майстерності вчителів [27].

2.16. Самовиховання особистості

Аутогенне тренування – система прийомів свідомої психічної саморегуляції людини [6].

Види самооцінки (за ступенем адекватності) – об'єктивна, занижена, завищена [5].

Види самоспостереження – ретроспективне, пряме, повторне [5].

Воля – свідомо саморегуляція людиною своєї поведінки і діяльності, регулююча функція мозку, що полягає у здатності активно домагатись свідомо поставленої мети, переборюючи зовнішні та внутрішні перешкоди [7].

Головна мета самовиховання на сучасному етапі – досягнення вихованцем згоди із самим собою, пошук смислу життя, самоактуалізація і самореалізація потенційних можливостей та активне самоутвердження у суспільному житті [42].

Культура життєвого самовизначення – це усвідомлення себе суб'єктом власного життя і щастя, уміння приймати рішення і нести відповідальність за власну поведінку і дії [22].

Мотиви самовиховання – життєві устремління вихованця, потреба діяти згідно з нормами загальнолюдської моралі та професійними вимогами, розуміння необхідності переборення труднощів особистісного і професійного становлення тощо [42].

Найважливіші властивості самовиховання – особливий вид діяльності, спрямованої на себе; усвідомлений, планомірний, самостійний процес; робота суб'єкта з усвідомлення своїх позитивних якостей і усунення недоліків; діяльність, у якій відображаються вимоги суспільства до особистості та усвідомлення нею цих вимог [6].

Найпоширеніші форми самовиховання – самозавдання, оцінка прожитого дня, визначення правил своєї поведінки, самохарактеристика, самозобов'язання, визначення власних справ та видів діяльності, вироблення особистих планів роботи та самовиховання, ведення щоденників тощо [27].

Основне завдання самовиховання – вдосконалення власних професійно-значущих властивостей та якостей особистості, включаючи, як світогляд, фізичне здоров'я, так і активність у підвищенні рівня методичної підготовки, розвиток власної моральної культури, здібностей до широкого та глибокого соціально-педагогічного мислення і творчості [27].

Педагогічна основа самовиховання – взаємозв'язок між процесом зовнішнього виховання і самовихованням [6].

Процес самовиховання – це педагогічний процес, специфічність і унікальність якого полягає в тому, що в ньому і суб'єкт, і об'єкт виховання є однією особою [42].

Психологічна основа самовиховання – збалансування (в інтересах людини та навколишнього середовища) процесів збудження і гальмування [6].

Рівень домагань – це прагнення до досягнення мети тієї складності, на яку людина вважає себе здатною [6].

Самоактуалізація – процес набуття особистістю внутрішніх сил (якостей, смисло-ціннісних орієнтацій, здібностей), які виступають спонуканами до її усвідомленої діяльності та поведінки [2].

Самоаналіз – поглиблене самоспостереження і самооцінка власних потреб, емоцій, норм і правил поведінки [20].

Самовиховання – свідомо діяльність людини, спрямована на вироблення і вдосконалення позитивних і подолання негативних своїх якостей, на формування своєї особистості у відповідності з поставленою метою. Призначене укріплювати й розвивати здатність добровільно виконувати як особисті обов'язки, так і засновані на вимогах соціальної групи [10].

Самозобов'язання – це перелік добровільно взятих учнем завдань самому собі на певний період часу [20].

Самоконтроль – вміння керувати своєю поведінкою, слідувати за проявом своїх почуттів і реакцій [20].

Самопереконання – переконання себе в чому-небудь завдяки добору відповідних доказів і аргументів [6].

Самопідбадьорення – звернення до самого себе з метою зміцнення віри в себе [6].

Самопізнання – процес відкриття себе, пізнання свого внутрішнього світу, сильних і слабких сторін своєї особистості [5]

Самоповага – особисте оцінне судження, виражене в позитивному ставленні індивіда до самого себе [5].

Самоприйняття – безумовне позитивне ставлення суб'єкта до власних особистісних надбань незалежно від їх оцінки оточуючими людьми [2].

Самопрогнозування – механізм, за допомогою якого особистість визначає можливості свого розвитку, виокремлює вимоги, на які необхідно орієнтуватися [2].

Самореалізація – процес предметного втілення особистістю базових інтелектуально-особистісних утворень, набутих на етапі самоактуалізації [2].

Саморозвиток – самозміна суб'єкта у напрямі свого Я-ідеального, яке виникає під впливом зовнішніх і внутрішніх причин [2].

Соціальна основа самовиховання – визначення людиною своєї ролі в контактних колективах та прагнення до її поліпшення [6].

Специфіка самовиховання як фактору розвитку особистості – воно серед усіх інших факторів у найбільшій мірі спирається на індивідуальні особливості людини, її нахили та потреби [6].

Структура самоповаги – єдність пізнавальної (самопізнання), емоційно-оцінної (самоствалення) і дієво-вольової, регулятивної (саморегуляція) внутрішньої діяльності людини. Головною при цьому є вольова сфера, яка забезпечує саморегуляцію її внутрішнього світу, активізує діяльність залежно від мети, установок, мотивів поведінки, практичних завдань [5].

Сфери самовиховання особистості – інтелектуальна, морально-вольова, духовно-культурна, фізично-гігієнічна [22].

Фізіологічна основа самовиховання – саморегуляція вищої нервової діяльності [6].

Формування індивідуального стилю діяльності – важливий аспект професійного навчання, розвитку професійних здібностей, професійної придатності, цілеспрямоване формування якого базується на використанні позитивних можливостей людини або на компенсації негативних виявів [6].

Цілі самовиховання – самодіяльність, спрямована на саморозвиток, самореалізацію [19].

2.17. Методи виховання

Аналіз продуктів діяльності – метод вивчення учнів, який передбачає ознайомлення педагога з результатами і наслідками діяльності вихованців з метою з'ясування рівня сформованості їхніх якостей, умінь, здібностей [17].

Бесіда – метод обговорення конкретних знань, фактів, подій, вчинків, який передбачає участь двох сторін – вихователя і вихованців [22].

Види заохочення – схвалення, похвала, нагорода, важливе доручення, авансування особистості [5]

Вимога – метод педагогічного впливу на свідомість вихованця з метою викликати, стимулювати або загальмувати окремі види його діяльності [20].

Виховуючі ситуації – спеціально організовані педагогічні умови для формування в учнів мотивів позитивної поведінки чи подолання недоліків [5].

Вправлення – виконання учнем певних дій з метою вироблення і закріплення необхідних навичок та позитивних форм поведінки [5].

Гальмуючі прийоми – паралельна педагогічна дія, осуд, наказ, ласкавий докір, натяк, удавана байдужість, іронія, розвінчання, вияв обурення, попередження, вибух емоцій [5].

Генетико-моделюючий метод – передбачає спосіб досягнення виховної мети, забезпечує таку систему впливів, яка зумовлює прогнозованість і керованість виховного процесу. Виховання він розглядає як керівництво індивідуальним становленням людської особистості [5].

Групи методів виховання – методи формування свідомості, методи організації діяльності і формування досвіду моральної поведінки, методи стимулювання і корекції поведінки школярів, методи самовиховання [19].

Диспут (лат. *disputo* – міркую, сперечаюся) – вільний, жвавий обмін думками, колективне обговорення питань, що хвилюють його учасників [5].

Доручення – метод виховання, що передбачає вправління учня в позитивних діях і вчинках. З цією метою педагог, учнівське самоврядування чи учнівський колектив дають йому конкретне завдання, виконання якого потребує певних дій або вчинків [40].

Залучення учня до цікавої діяльності – така діяльність повинна захопити учня, нейтралізувати схильність чи потяг до недостойних вчинків, збудити прагнення до корисних справ [5].

Заохочення – схвалення позитивних дій і вчинків з метою спонукання вихованців до їх повторення [5].

Засоби виховання – це надбання матеріальної і духовної культури (наукова та художня література, засоби масової комунікації, предмети образотворчого, театрального, кіномистецтва тощо), форми і види виховної роботи (збори, бесіди, конференції, гуртки, ігри, спортивна діяльність), які використовують у процесі дії того чи того методу [17].

Змагання – це метод спрямування природної потреби учнів у суперництві й пріоритеті на виховання потрібних їм і суспільству якостей [22].

Іграшка – матеріальна основа гри і від неї значно залежить виховна і освітня цінність гри. Іграшки різних народів яскраво передають матеріальність, соціальний досвід, певні культурні надбання [34].

Ігровий метод – включає ігрові моделі діяльності, в яких вихованці проявляють високу активність мислення і поведінки, вступають у взаємодію між собою, набувають звичок поведінки за відносно короткий термін [22].

Лекція – розгорнутий, системний виклад у доступній формі певної соціально-політичної, моральної, естетичної проблеми [5].

Метод «вибуху» – передбачає вплив педагога на вихованця засобами, які є протилежними до тих, що їх звично чекає від вихователя учень [20].

Метод компетентних оцінок рівня вихованості – суть його полягає в тому, що оцінку вихованості школярів дають компетентні особи (вчителі, інші класні керівники, адміністрація школи). На основі цієї оцінки класний керівник робить відповідні висновки [22].

Метод незалежних характеристик – окремо один від одного класний керівник, актив класу, сам учень, його батьки, товариші характеризують рівень вихованості за певною програмою [22].

Методи виховання – це способи взаємодії педагогів, вихованців, сім'ї та інших суб'єктів виховання, внаслідок якої відбуваються певні зміни в розвитку якостей школяра, його переконань, почуттів, навичок, поведінки та ін. [19].

Основний критерій оцінювання виховного методу – відповідність його виховним цілям і завданням [5].

Основні методи впливу на свідомість особистості – бесіда, лекція, дискусія, переконання, навіювання, приклад [5].

Педагогічна вимога – це педагогічний вплив на свідомість вихованця з метою спонукання його до позитивної діяльності або гальмування його негативних дій і вчинків [40].

Педагогічна підтримка – це спільне з вихованцем визначення його інтересів, цілей, можливостей та шляхів подолання перепон (проблем), які заважають йому зберігати людську гідність, досягати позитивних результатів у навчанні, праці, спілкуванні, способі життя [22].

Переконування – це метод виховання, що передбачає умисний цілеспрямований вплив на свідомість, волю й почуття вихованців з метою формування в них стійких переконань, певних норм поведінки [17].

Покарання – несхвалення, осуд негативних дій та вчинків з метою їх припинення або недопущення в майбутньому [40].

Привчання – організація планомірного і регулярного виконання діями певних дій з метою перетворення їх на звичні форми суспільної поведінки [5].

Прийоми виховання – це складові методу, які визначають шляхи реалізації вимог методів виховання [17].

Приклад – дає конкретні зразки наслідування і, отже, активно впливає на свідомість та поведінку школяра [40].

Прогнозування (грец. prognosis – передбачення) – передбачення ситуацій (обставин, процесів, явищ подій), які раніше не мали місця, але можливі в перспективі [5].

Рейтинг (від англ. rating – оцінка) – діагностичний метод виміру психічних явищ, інших якостей соціального розвитку шляхом збору суджень і різноманітних оцінок компетентними експертами [17].

Роз'яснення – за його допомогою вихователі впливають на свідомість учнів, прищеплюють їм моральні норми і правила поведінки. Особливо ефективно під час засвоєння правил поведінки, режимних вимог школи, правових норм [40].

Ситуація вільного вибору – метод виховання, що моделює момент реального життя, в якому виявляється і підлягає випробуванню на стійкість система вже сформованих позитивних дій, вчинків, ставлень [22].

Способи виховання – це конкретні форми організації життєдіяльності вихованців, що мають виховне забарвлення і несуть виховне навантаження [42].

Сутність діагностичних методів – полягає в тому, що вони дають змогу не просто зробити опис тих чи тих особливостей розвитку вихованців, але й вимірюють їх, дають їм якісну та кількісну характеристику [17].

Сутність методу переконання – забезпечити свідоме і активне засвоєння учнями інформації про норми і правила поведінки, позитивне ставлення до цієї інформації і сприяння її перетворенню в стійкі переконання, спонукання до конкретної діяльності [19].

Сутність педагогічного керівництва грою – полягає не в контролі за поведінкою дітей у грі, а в тому, щоб їх прилучити до «добрих» і розвивальних ігор, збагатити гарним змістом, позитивними почуттями, змагальністю [34].

Сутність формуючих методів – полягає у вивченні психологічних особливостей дітей у природних умовах навчально-виховного процесу через активне формування тих психічних якостей, які насамперед цікавлять вихователя [17].

Схвалення – це спосіб педагогічного впливу на особистість, що виражає позитивну оцінку вихователем поведінки вихованця з метою закріплення позитивних якостей і стимулювання до діяльності [17].

Шкалування (від лат. scaling – визначення масштабу, одиниці виміру) – це діагностичний метод виміру, за допомогою якого реальні якісні психолого-педагогічні явища отримують певне числове вираження у формі кількісних оцінок [17].

2.18. Організаційні форми виховної роботи

Батьківський клуб за інтересами – форма взаємодії батьків і педагогів – організовується власне батьками, проводиться у формі постійних зустрічей, вимагає від організаторів спеціальної підготовки. Головна перевага такої форми взаємодії – добровільність і взаємна зацікавленість [32].

Виховна справа – це форма організації і здійснення конкретної діяльності вихованців, яка є необхідною, корисною, здійсненою. Виховний процес складається з ланцюга виховних справ [22].

Виховний захід – форма виховної діяльності, в якій цілеспрямовано поєднані окремі спроби її організації, що містять у собі мету, завдання, зміст, методи, засоби і прийоми [11].

Вікторина – пізнавальна гра, яка складається з запитань і відповідей на теми з різних галузей науки, техніки, літератури та мистецтва [7].

Головна мета виховних справ – формування поведінки, готовності до відповідної діяльності [22].

Групові форми виховання – всі види групової навчально-пізнавальної діяльності учнів, наукових об'єднань, діяльність гуртків різного спрямування, групові бесіди, зустрічі, диспути тощо [22].

Групові форми роботи вчителя з батьками – лекції, вечори запитань і відповідей, читацькі конференції, педагогічні читання [20].

Етапи виховної справи – 1) визначення мети і завдань (аналіз ситуації, формування домінуючої і допоміжних виховних завдань); 2) планування; 3) організація і підготовка; 4) безпосередня організація справи; 5) аналіз досягнутих результатів [11].

Загальні форми позакласної роботи – гуртки, олімпіади, тематичні вечори, свята, огляди, конкурси, виставки. В них беруть участь всі школярі або кілька паралелей [11].

Індивідуальні форми роботи вчителя з батьками – відвідування батьків школярів, запрошення батьків до школи, листування з батьками, педагогічні консультації [20].

Класна година – одна з форм позакласної виховної роботи, яка передбачає створення оптимальних умов для продуктивного спілкування класного керівника з учнями з метою формування у них соціальної зрілості [5].

Колективні форми роботи вчителя з батьками – батьківські збори (класу, школи); підсумки навчально-виховної роботи за певний період, виставка робіт учнів, творчі звіти [20].

Нетрадиційні види пропагування педагогічних знань – педагогічний десант (виступ педагогів на підприємствах); дерево родоводу (зустрічі поколінь); у сімейному колі (індивідуальні консультації, зустрічі з лікарями); родинний міст (обговорення з батьками проблем виховання); день добрих справ (спільна трудова діяльність педагогів); вечір великої розмови (участь педагогів, батьків в організації відпочинку в родині) [11].

Позакласна робота – спеціально організовані позаурочні заняття, що сприяють поглибленню знань, розвитку вмінь і навичок, задоволенню та

розвитку інтересів, можливостей, а також забезпеченню доціального відпочинку учнів [43].

Позашкільна виховна робота – це здійснення в позаурочний час діяльності школярів у позашкільних дитячих виховних закладах під керівництвом педагогічних працівників цих закладів [17].

Серцевина виховної справи – єдність двох підходів – діяльнісного і комплексного [22].

Форми організації процесу виховання - це заходи, що втілюють у собі зміст виховної діяльності [20].

РОЗДІЛ 3. ТЕОРІЯ ОСВІТИ Й НАВЧАННЯ

3.1. Загальна характеристика дидактики

Автодидактика – теорія самонавчання особистості [35].

Альтернативна дидактика – теорія навчання, сформована на методології, протилежній традиційній (вальдорфська педагогіка, дидактика С. Френе, М. Монтессорі та ін.) [4].

Гносеологія (грец. gnosis – пізнання і ...логія) – розділ філософії, в якому досліджуються пізнавальне відношення суб'єкта до об'єкта, природи і можливості пізнання людиною світу і самої себе [16].

Джерела розвитку дидактики – науково-дидактичні дослідження, позитивний (інноваційний) педагогічний досвід, теоретичні нароби вчених, а також низка наук, які тісно пов'язані з дидактикою (філософія, психологія, фізіологія, кібернетика та ін.), що дозволяє вивчати, розробляти концепції, вдосконалювати дидактику [10].

Дидактика (грец. didasco – навчаю) – галузь педагогіки про теорію навчання й освіти людини [17].

Дидактика малокомплектної школи – своєрідна теорія навчання в умовах різновікової групи [4].

Дошкільна дидактика – теорія навчання й розвитку дітей дошкільного віку, яка визначає мету, розробляє зміст, форми, методи організації навчання й розвитку дітей від народження до вступу до школи [35].

Етнодидактика – складова народної педагогіки, яка відображає погляди, звичаї, традиції народу щодо освіти й навчання; яскраво виявляється в усній народній творчості, іграх; одне з джерел розвитку педагогіки [35].

Завдання дидактики – визначати зміст освіти нових поколінь; знаходити найбільш ефективні шляхи озброєння їх корисними знаннями, уміннями і навичками; розкривати закономірності цього процесу [11].

Корінна проблема дидактики – встановлення найсприятливішої взаємодії між основними компонентами навчання з метою забезпечення максимальної ефективності засвоєння знань і розумового розвитку учнів [11].

Методи дидактичного дослідження – способи вивчення педагогічних явищ, отримання об'єктивної інформації про їхнє функціонування з метою побудови науково обґрунтованих теорій [3].

Методика навчального предмета – часткова дидактика, теорія навчання певного навчального предмета; досліджує мету, відбір змісту, різні форми, методи, технології викладання, контроль якості засвоєння учнями конкретного предмета [35].

Об'єкт дидактики – навчання як особливий вид діяльності, яка спрямована на передавання наступним поколінням соціального досвіду, його творче відтворення, тобто викладання (діяльність учителя) і учіння (пізнавальна діяльність учня) існують в єдності [41].

Основні категорії дидактики – мета освіти, процес навчання, викладання і учіння, зміст, принципи, методи і прийоми навчання; форми організації навчального процесу; структура навчальної діяльності; розвиток особистості; формування загальнонавчальних умінь і навичок; діагностика і корекція результатів навчання [27].

Предмет дидактики – система відношень: суб'єкт викладання – суб'єкт учіння; суб'єкт учіння – навчальний матеріал; взаємовідношення між суб'єктами учіння; основні закономірності між усіма компонентами навчального процесу [42].

3.2. Основні категорії дидактики

Викладання – організація та управління вчителем пізнавальною діяльністю учнів, в результаті чого відбувається розвиток і виховання школярів [5].

Дидактична взаємодія – взаємодія суб'єктів навчального процесу [4].

Дидактичні категорії – найбільш загальні і фундаментальні поняття, які відображають суттєві властивості і відношення навчального процесу [41].

Знання – відображення у свідомості індивіда образів предметів і явищ об'єктивної дійсності, їх властивостей, відносин між ними й закономірностей розвитку в процесі засвоєння суспільного досвіду пізнання [10].

Категорія (грец. *kategoria* – ствердження; основна й загальна ознака) – універсальна форма мислення і свідомості, яка відображає загальні властивості відношення об'єктивної дійсності, загальні закономірності розвитку всіх матеріальних, природних, духовних явищ [16].

Мета (навчальна, освітня) – те, до чого прагне навчання; майбутнє, на яке спрямовані всі зусилля [11].

Навичка – психічне новоутворення, завдяки якому індивід спроможний виконувати певну дію раціонально, точно і швидко, без зайвих затрат фізичної та нервово-психічної енергії [40].

Навчальна діяльність – діяльність, предметом якої виступає засвоєння теоретичних понять, оволодіння загальними способами дій з метою цілеспрямованого впливу на саморозвиток учня. Структурними елементами навчальної діяльності є навчальна задача та навчальні дії [33].

Навчання в широкому педагогічному значенні – цілеспрямований процес передачі системи знань, умінь і навичок та їх засвоєння з метою реалізації певних освітніх, виховних, розвивальних завдань. Це двобічний процес, оскільки визначається діяльністю вчителя (процес передачі) і діяльністю учня (процес засвоєння) [4].

Навчання в широкому соціальному значенні – трансформація тривалих історичних процесів розвитку суспільства (процеси засвоєння, пізнання) в індивідуальні процеси розвитку і формування особистості. У цьому значенні поняття «навчання» – синонім терміна «виховання» [4].

Навчання у вузькому значенні – система педагогічних впливів, зокрема з боку вчителя для передачі певного обсягу знань, умінь і формування особистості. Це специфічна цілеспрямована діяльність учителя. У цьому контексті терміни «навчання» і «викладання» – синоніми [4].

Організація – впорядкування дидактичного процесу за певними критеріями, надання йому необхідної форми з метою найкращої реалізації визначених завдань [11].

Освіта – процес засвоєння систематизованих знань і формування на їх основі світогляду, розвитку пізнавальних сил (мислення, уяви, пам'яті тощо) та результат цього процесу – досягнення певного рівня освіченості [5].

Парадигма освітня – напрям та зміст принципових змін в освітній сфері (наприклад, дитиноцентризм шкільної освіти, особистісно зорієнтована освіта), що впливають на мету, організацію, зміст, оцінювання якості освіти [35].

Результат (продукти навчання) – це кінцеві наслідки навчального процесу, ступінь реалізації визначеної мети [11].

Самоосвіта – самостійна діяльність суб'єкта, спрямована на оволодіння новими знаннями, вміннями, навичками і вдосконалення набутих, відповідно до свідомо поставленої мети [35].

Уміння – засвоєний суб'єктом спосіб виконання практичних і теоретичних дій на основі знань і життєвого досвіду; формується вправлінням, передбачає застосування у звичних і змінених умовах [35].

Учіння (научіння) – необхідний компонент будь-якої діяльності; його результатом є не лише предметні знання, уміння і навички, а й способи діяльності індивіда; готовність до самонавчання, до самопізнання [3].

3.3. Процес навчання як цілісна система

Активізація процесу навчання – удосконалення методів і організаційних форм навчально-пізнавальної роботи учнів, яке забезпечує активну й самостійну теоретичну і практичну діяльність школярів у всіх ланках навчального процесу [7].

Актуалізація – відтворення в пам'яті учнів засвоєних знань, уявлень, життєвого досвіду, важливих в конкретній навчальній ситуації [35].

Антистимули інтересу – надмір репродуктивного матеріалу, домінування словесних форм роботи, повільний темп уроку, погана організація, одноманітність прийомів заохочення, оцінювання, неувага до переживань дитини [35].

Внутрішня мова – прихована, беззвучна мова, яка виникає в процесі мислення «про себе». Є похідною формою зовнішньої (усної й письмової) мови, основним механізмом мовного мислення людини [7].

Гуманізація навчання – утвердження особистості як найвищої соціальної цінності, сприяння як найповнішому розкриттю здібностей дітей, володіння ними загальнолюдськими й національними цінностями [35].

Дидактична мета – очікуваний, раніше запланований викладачем результат навчальної діяльності, спрямований на поліпшення засвоєння учнями знань, набуття вмій та навичок [5].

Дидактичне проектування – передбачення вчителем ходу і результатів процесу навчання. Це творчий процес побудови, моделювання і планування [4].

Дидактичний аналіз – результативний зв'язок між проектуванням і практичним здійсненням навчального процесу, звіт про хід навчання, аналіз труднощів, неочікуваних ситуацій, поведінки учнів тощо [4].

Діалектика навчального процесу – полягає у взаємодії керівництва педагога і творчої діяльності учнів, у відповідності логічної структури навчального матеріалу вищому рівню пізнавальних можливостей учнів, в зростанні ідеальних спонукань і самостійності їх мислення [11].

Діалог у навчанні – форма педагогічної взаємодії учителя – учня, (учня – учня) в умовах навчальної ситуації, в ході якої відбувається інформаційний обмін, взаємний вплив і регулюються відносини [7].

Діяльність пошукова – активна пізнавальна діяльність учнів у здобутті нових знань, способів пізнання, яка потребує пізнавальної самостійності [35].

Ефективність навчання – міра досягнення мети навчання; визначається зіставленням мети й здобутих результатів, на основі чого робиться висновок про ефективність навчання [35].

Єдиний шкільний режим грамотного письма й культури мови – сукупність педагогічних вимог, які ставляться до усної й писемної мови учнів та вчителів [7].

Закріплення знань, умінь і навичок – спеціальна робота вчителя щодо реалізації дидактичного принципу міцності засвоєння учнями навчального матеріалу [40].

Засоби навчання – будь-які засоби, прилади, обладнання та устаткування, що використовуються для передачі інформації в процесі навчання [10].

Зона найближчого розвитку – розбіжність у рівні складності завдань, які розв'язуються дитиною самостійно (актуальний рівень розвитку) і під керівництвом дорослого [7].

Ієрархія цілей навчання – система цілей, у якій менш значущі цілі підпорядковані більш значущим відповідно до загальної мети діяльності [34].

Інтерес у навчанні – активне пізнавальне ставлення учнів до навчання і праці, його виховання й методичне використання [7].

Інтеріоризація – процес перетворення зовнішніх впливів у внутрішні чинники; перехід від зовнішніх практичних дій до внутрішніх ідеальних [35].

Когнітивна установка – стан внутрішньої готовності учнів до активної пізнавальної діяльності, коли завдання не лише зрозуміле, а й сприйняте як особистісно значуще для учня [35].

Компоненти процесу навчання – цільовий; стимулююче-мотиваційний; змістовний; операційно-дієвий; контрольно-регулюючий; оцінно-результативний [40].

Логіка навчального процесу – оптимально-ефективний шлях мисленнєвої діяльності людини від попереднього рівня знань, умінь, навичок та розвитку до потрібного, прогнозованого [17].

Мета процесу навчання – усвідомлення вчителем та сприйняття учнями мети та завдань навчальної теми, розділу або предмета в цілому. Мета процесу навчання визначається на основі вимог програми, індивідуальних та вікових особливостей учнів данного класу, рівня попередньої підготовки, а також можливостей самого вчителя [27].

Мова навчання – мова, якою здійснюється навчально-виховний процес у навчальному закладі певного типу і рівня, є засобом комунікації, пізнання, розвитку, джерелом виховання патріотичних почуттів [10].

Модель навчального процесу – еталонне уявлення про навчання учнів, його конструювання в умовах конкретних освітньо-виховних закладів. Визначає цілі, основи організації та проведення навчального процесу. Основними її складовими мають бути цільовий, стимулювально-мотиваційний, змістовий, процесуальний, контрольно-регулювальний, оцінково-результативний, суб'єкт-суб'єктний компоненти [42].

Мотив – форма прояву потреби людини, це спонукання до діяльності, відповідь на те, заради чого вона відбувається [13].

Мотив навчання (фр. motif – рухаю) – внутрішня спонукальна сила, яка забезпечує рух особистості до активної пізнавальної діяльності. З психологічного погляду мотиви є внутрішніми рушіями навчальної діяльності. Від рівня сформованості мотивів багато в чому залежить успішність і результативність учіння [17].

Навчальна діяльність – діяльність, предметом якої виступає засвоєння теоретичних понять, оволодіння загальними способами дій з метою цілеспрямованого впливу на саморозвиток учня. Структурними елементами навчальної діяльності є навчальна задача та навчальні дії [33].

Навчальне середовище – фізичний простір, у якому набуває реалізації навчально-виховний процес. Має у своїй структурі змістовну і матеріальну складову, які взаємозалежні та об'єднані загальними цілями [10].

Навчальний процес – спеціально організоване й доцільно кероване навчання у певному навчальному закладі за чітко визначеним обсягом змісту освіти, погодженою діяльністю учасників навчального процесу, яке здійснюється в установленому порядку та режимі за різними формами проведення: денна, заочна, вечірня, дистанційна, екстернатна [3].

Надзавдання навчального процесу – реалізувати навчальну мету з найбільшою користю для розвитку кожної дитини [35].

Наученість – реальний результат щодо кількості та якості засвоєної інформації і сприйнятих умінь та навичок [3].

Оптимізація навчання – науково обґрунтований вибір і здійснення найкращого варіанта навчання для конкретних умов з точки зору успішності вирішення його завдань і раціональної витрати часу та зусиль учнів і вчителів [3].

Організація дидактичного процесу – усі види дидактичної діяльності, безпосередньо спрямовані на керівництво навчальним процесом, конкретну організацію педагогічної взаємодії та кооперації з метою передачі і засвоєння змісту навчання [4].

Осмислення навчального матеріалу – процес мислительної діяльності, спрямований на розкриття істотних ознак, якостей предметів, явищ і процесів та формулювання теоретичних понять, ідей, законів [40].

Основна рушійна сила процесу навчання – протиріччя (невідповідність) між постійно зростаючими вимогами суспільства та

можливостями щодо реалізації процесу навчання, які визначаються соціально- економічним прогресом і становищем освіти в даний період [27].

Основні ознаки гуманістично спрямованого навчального процесу – системність, цілісність, комплексність, гуманність, демократичність, оптимальність, особистісна спрямованість, двосторонність, цілеспрямованість, динамічність, тривалість, планомірність, організованість, спадкоємність і перманентність тощо [42].

Пізнавальна активність – риса особистості, яка виявляється в її ставленні до процесу пізнання, що передбачає стан готовності, прагнення до самостійної пізнавальної діяльності, спрямованої на оволодіння індивідом соціальним досвідом, накопичених людством знань, способів діяльності [10].

Пізнавальна самостійність – сформованість потреби і уміння самостійно мислити, здатності орієнтуватися в новій пізнавальній ситуації, самому бачити питання, задачу, віднаходити шляхи їх вирішення. Складне комплексне поняття, яке охоплює мотиваційний, змістовий і процесуальний компоненти [10].

Пізнання – вища форма відображення об'єктивного світу у свідомості учнів, яке виходить за межі наявного стану речей і здатне відображати не тільки сучасне, а й майбутнє [3].

Процес засвоєння знань – послідовне відтворення тих мислительних і практичних операцій (дій), які здійснюються під час наукового пізнання предмета або явища [7].

Процес навчання – цілеспрямована послідовна зміна навчальних завдань, мети і відповідна зміна всіх елементів навчання, орієнтованих на формування властивостей суб'єкта діяльності щодо засвоєння змісту освіти – педагогічно адаптованого соціального досвіду [19].

Профільне навчання – засіб диференціації та індивідуалізації навчання, що за рахунок змін у структурі, змісті й організації освітнього процесу сприяє повнішому врахуванню інтересів, нахилів і здібностей учнів,

створенню умов для навчання старшокласників відповідно до їх інтересів і намірів щодо продовження освіти [5].

Результати дидактичного процесу – світогляд суб'єкта учіння, його світосприймання і світорозуміння; особистісні якості учня; систему його загальнонаукових і професійних знань, навичок, умінь і звичок; вміння творчо мислити; вміння вчитися, потребу самостійно набувати та постійно творчо поповнювати свої знання, вдосконалювати практичні та інтелектуальні навички та вміння; духовну, соціально-психологічну і професійну підготовленість [42].

Рівні засвоєння – послідовний перехід учня від незнання до знання; у дидактиці розрізняють рівні сприймання, осмислення, розуміння, запам'ятовування, застосування з різною мірою самостійності [35].

Робоче місце учня – частина простору, пристосована для виконання певної навчальної та навчально-виробничої роботи [10].

Розвиваюча функція навчання – передбачає розвиток учнів у процесі навчання. Розвиваюче навчання сприяє розвиткові мислення, формуванню волі, емоційно-почуттєвої сфери; навчальних інтересів, мотивів і здібностей [40].

Розвиток як результат навчання – готовність до самостійної організації своєї розумової та інших видів діяльності відповідно до поставлених завдань різного рівня складності [22].

Розуміння – мислительний процес, спрямований на виявлення істотних рис, властивостей і зв'язків предметів, явищ і подій дійсності [40].

Розумові дії – дії людини (від математичних перетворень до оцінки поведінки іншої людини), які використовуються у внутрішньому плані свідомості, без опори на зовнішні засоби, у тому числі чутну мову [7].

Самостійна робота в початкових класах – обов'язковий компонент процесу навчання; вона може використовуватися на всіх етапах уроку. Роль, зміст, тривалість, способи керування самостійною роботою визначаються

метою вивчення певного матеріалу, його предметною специфікою та рівнем підготовки школярів [35].

Свідомі дії – дії, спрямовані на досягнення заздалегідь поставленої мети і здійснювані за допомогою контрольованих операцій [7].

Складність навчального матеріалу – його об'єктивна властивість, що характеризується особливостями структури навчального матеріалу, рівнем його абстракції, різноманітністю елементів тощо [35].

Сприймання – відображення предметів і явищ навколишнього світу, що діють у даний момент на органи чуття людини [40].

Структура процесу навчання – вміщує мету, завдання, принципи, зміст освіти, методи, форми організації, засоби та результат навчання [27].

Суб'єкт-суб'єктні відносини – міжособистісна педагогічна взаємодія, що реалізує базову потребу дитини в залученні її до соціуму і культури суспільства на основі рівноправного партнерства з учителем, характеризує готовність суб'єктів виховання до взаєморозуміння і взаємоповаги в процесі спілкування і діяльності [10].

Сутність учіння – полягає не стільки в опануванні певних знань, навичок та вмінь, стільки в оволодінні методикою учіння, умінні вчитися, у формуванні ефективної методики самоосвіти [42].

Темп навчання – ступінь швидкості, з якою розвивається навчальний процес, виконується програма і засвоюється учнями навчальний матеріал [7].

Теорія пізнання, гносеологія, епістемологія – вчення про природу пізнання і його можливості, основні закономірності пізнавального процесу, про форми й методи пізнання людиною навколишньої дійсності, про умови достовірності й істинності пізнання [7].

Тип навчання – спосіб і особливості організації мисленнєвої діяльності людини. Визначення типу навчання здійснюється на основі аналізу певних структурних елементів: характеру навчальної діяльності вчителя; особливостей заучування знань учнями; репродуктивної діяльності учнів; специфіки застосування знань на практиці [17].

Трудність навчання – розрив між підготовленістю учнів до процесу засвоєння знань і вимогами, які цей процес до неї ставить. На відміну від складності трудність – суб'єктивна властивість [35].

Узагальнення – логічний процес переходу від одиничного до загального або від менш загального до більш загального знання, а також продукт розумової діяльності, форма відображення загальних ознак і якостей явищ дійсності [40].

Уміння вчитися – цілісне індивідуальне психологічне утворення, яке має кілька складників та інтегрує психолого-особистісні характеристики учня зі змістовою й процесуальною основою учіння і характеризується розвиненою навчальною діяльністю [13].

Учасники навчально-виховного процесу – учні (вихованці), педагогічні працівники, психологи, бібліотекарі, інші спеціалісти, батьки або особи, які їх замінюють [35].

Учень у навчальному процесі – суб'єкт соціальних відносин. Він зазнає цілеспрямованого дидактичного впливу з боку вчителя і змінюється, формується як особистість, розвивається; водночас впливає на вчителя. Таким чином, у навчальному процесі відбувається взаємний перехід дидактичних категорій «викладання» та «учіння» [4].

Функція самовдосконалення – має забезпечити постійну самоосвіту учнів, самовиховання, систематичне формування навичок і вмінь учіння, а також мотивацію навчально-пізнавальної та майбутньої професійної діяльності. Виокремлення цієї функції означає орієнтацію освіти на європейський і світовий освітні рівні, в педагогічній теорії яких особлива увага звертається на самореалізацію особистості, досягнення нею життєвого успіху [42].

3.4. Закони, закономірності та принципи навчання

Виховний і розвиваючий характер навчання – у процесі навчання учні засвоюють знання, на цій основі у них формуються науковий світогляд, моральні, трудові, естетичні та фізичні якості, виробляється відповідне ставлення до процесу навчання. Водночас здійснюється і процес розвитку особистості, її пізнавальних сил – мислення, пам'яті, уваги, уяви, мовлення та ін. [40].

Внутрішні закономірності – стосуються взаємозв'язків між компонентами процесу навчання (мети і результату, завдань і змісту, змісту і методів, навчання і викладання) [3].

Ефективність процесу навчання залежить від рівня активності учня – суть цієї закономірності полягає в тому, що результати навчання учня залежать від характеру навчально-пізнавальної діяльності й рівня розвитку його мотиваційної сфери [40].

Закон виховуючого і розвиваючого навчання – розкриває співвідношення між оволодінням знаннями, способами діяльності і всебічним розвитком особистості [11].

Закон єдності навчання і виховання – виражає ту об'єктивну істину, що навчання завжди, всіма своїми аспектами і елементами – змістом, методами, організацією, закладеною в них ідейною спрямованістю, формує в учнів характер діяльності, ставлення до знань і навколишнього життя і, в решті-решт, ідеали людини як рушійну силу її самоосвіти [11].

Закон обумовленості навчання і виховання характером діяльності учнів – розкриває співвідношення між педагогічним керівництвом і розвитком активності учнів, між способами організації навчання і його результатами [11].

Закон соціальної обумовленості мети, завдань, змісту і методів навчання – розкриває об'єктивний процес вирішального впливу суспільних відносин, соціального ладу на формування всіх елементів виховання і навчання. Мова йде про те, щоб, використовуючи даний закон, сповна й

оптимально трансформувати соціальне замовлення на рівень педагогічних засобів і методів [11].

Закон у дидактиці – сталий внутрішній зв'язок між умовами, явищами навчання і наступними проявами їх впливу на зміни в результатах навчально-виховного процесу [35].

Закон цілісності і єдності педагогічного процесу – розкриває співвідношення частини і цілого в педагогічному процесі, необхідність гармонійної єдності раціонального, емоційного, інформаційного й пошукового, змістового, операційного і мотиваційного компонентів тощо [11].

Закономірності навчання – стійкі педагогічні явища, які базуються на повторюваності фактів, навчальних дій і є теоретичною основою принципів навчання [5].

Зовнішні закономірності – характеризують залежність навчання від суспільних процесів і умов (соціально-економічні, політичні, суспільні тощо) [3].

Зумовленість навчання суспільними потребами – кожен етап розвитку людської цивілізації потребує певного рівня вихованості й освіченості членів суспільства, що забезпечується їх навчанням [40].

Наступність у навчанні – дидактичний принцип, що передбачає зв'язок та узгодженість у методології, цілях, змісті, організаційно-методичному забезпеченні етапів освіти, які межують один з одним (дошкілля – початкова школа – основна школа тощо) [35].

Правило навчання – лаконічно сформульоване судження-умова, дотримання якої обов'язково приведе до реалізації ідей чи положень, закладених в суті принципу навчання [3].

Принцип (лат. *princīpiū* – начало, основа) – первоначало, те, що лежить в основі певної сукупності фактів, теорії, науки [16].

Принцип активності й самостійності учнів у навчанні – успіх процесу навчання значною мірою залежить від ставлення школярів до засвоєння

знань, мотивів навчально-пізнавальної діяльності. Активність школярів у навчанні знаходить вияв у їх ставленні до пізнавальної діяльності. Самостійність школярів пов'язана з визначенням об'єкта, засобів діяльності, її здійснення без участі дорослих та допомоги ззовні, що вимагає активності [19].

Принцип виховую чого навчання – навчання – складний і багатобічний процес, у якому учні не тільки набувають знань, оволодівають уміннями, але у них формуються погляди, ставлення до навколишнього світу, звички, розвиваються здібності й інтереси. Таким чином, навчання має виховний характер. Цей принцип впливає як із закономірностей навчання, такі з мети виховання особистості в тому чи іншому суспільстві [19].

Принцип ґрунтовності – передбачає доказовість і повноту знань. Ці характеристики знань забезпечується тоді, коли навчальний матеріал належно структурований, виокремлено головне, визначено логічні зв'язки між елементами знань [41].

Принцип демократизації в навчанні – визначається змінами, що відбуваються в суспільному житті України, а також у системі освіти розвинених країн. Особистісний (гуманістичний) підхід у навчанні передбачає обов'язковість демократичних взаємин між педагогом і учнем. Тільки за таких умов можна формувати у молодих людей усвідомлену громадянську позицію, готовність до соціальної творчості, участі в демократичному суспільному управлінні, відповідальності за долю Батьківщини і світу [42].

Принцип доступності – визначає врахування особливостей школярів, пов'язаний із необхідністю пошуку вчителем таких способів встановлення контакту з кожним учнем, добором таких методів і засобів навчання, які б сприяли оптимальному засвоєнню ним навчального матеріалу відповідно до певного етапу його розумового, морально-соціального та фізичного розвитку [10].

Принцип емоційності навчання – передбачає формування в учнів інтересу до знань. Він спрямований на розвиток внутрішніх мотивів учіння на засадах співтворчості і співробітництва вчителя та учнів [41].

Принцип єдності освітньої, розвивальної та виховної функцій навчання – передбачає, що навчання спрямоване на досягнення цілей різнобічного розвитку особистості, на формування знань, умінь, навичок, п моральних і естетичних якостей, які є основою вибору життєвих ідеалів і соціальної поведінки [10].

Принцип зв'язку навчання з життям – в його основі – об'єктивні зв'язки між наукою і виробництвом, теорією і практикою. Теоретичні знання (загальноосвітні, політехнічні, спеціальні) є основою сучасної продуктивної праці, яка конкретизує їх, сприяє міцному, свідомому засвоєнню [40].

Принцип індивідуального підходу до учнів – дає змогу в умовах колективної навчальної роботи кожному учневійти до оволодіння навчальним матеріалом своїм шляхом [40].

Принцип міцності знань – означає ґрунтовність засвоєння знань, умінь і навичок, стійке закріплення набутого у пам'яті, вільне відтворення і застосування його на практиці. Міцне засвоєння знань досягається всім ходом навчання [10].

Принцип мотиваційного забезпечення навчального процесу – сучасний навчальний процес орієнтує педагога на співпрацю між усіма його учасниками, відмову від авторитарного спілкування, суб'єктність учіння, розвиток активної позиції учня [35].

Принципи навчання – спрямовуючі положення, нормативні вимоги до організації та проведення дидактичного процесу, які мають характер загальних вказівок, правил і норм, що впливають із його закономірностей [3].

Принцип наочності навчання – вимагає залучення до сприймання всіх органів чуття учня. Принцип використовується з стародавніх часів. У сучасній дидактиці наочність розуміють ширше, ніж безпосередні зорові

сприймання. Вона включає також сприймання через моторні, тактильні чуття [22].

Принцип науковості – усі факти, знання, положення і закони, що вивчаються, повинні бути науково правильні, так само як і спосіб обґрунтування положень і законів та формування понять у процесі навчання [40].

Принцип оптимізації навчання – знайшов всебічне обґрунтування в працях Ю. Бабанського, який сутність принципу бачить у тому, щоб із ряду можливих варіантів навчального процесу усвідомлено вибрати такий, який за даних умов забезпечить максимально можливу ефективність рішення завдань навчання, виховання і розвитку школярів при раціональних витратах часу і зусиль учителя і учнів [19].

Принцип природо відповідності організації навчання – передбачає підпорядкування дизайну, режиму, змісту, методів навчання і виховання природі дитини (віковим та індивідуальним особливостям) і разом з тим – своєчасну орієнтацію педагогів на сенситивність (підвищену сприйнятливність) дітей певного віку до конкретних видів діяльності та впливів [35].

Принцип раціонального поєднання колективних та індивідуальних форм і способів навчальної роботи – педагог відповідно до колективного характеру навчального процесу, враховуючи індивідуально-психічні особливості суб'єктів учіння, може і повинен застосовувати різноманітні методи й форми навчальної діяльності під час проведення як планових навчальних заходів, так і позапланових [42].

Принцип свідомості – передбачає використання логічних операцій і позитивного, відповідального ставлення учнів до навчання. Відповідно до вимог цього принципу навчання буде ефективним тоді, коли учні проявляють пізнавальну активність, є суб'єктами навчальної діяльності [41].

Принцип систематичності й системності в навчанні – систематичність навчання припускає засвоєння учнями понять і розділів у їх логічному

зв'язку і наступності (спадкоємності). Систематичність – характерна ознака наукового знання. Як принцип навчання «системність» вимагає забезпечення формування у школярів системи знань [19].

3.5. Зміст освіти

Алгоритми в навчанні – чіткий опис прийомів мислення або послідовності розумових операцій, спрямованих на розв'язування однорідних завдань. Алгоритмічні приписи визначають найдоцільнішу послідовність розумових і практичних дій і цим самим привчають дитину міркувати правильно й економно [35].

Базова освіта – соціально необхідний рівень загальноосвітньої підготовки, який передбачає всебічний розвиток і ціннісно-етичну орієнтацію особистості, формування загальнокультурної основи її подальшої освіти, громадського і професійного становлення [7].

Базовий навчальний план середньої освіти – дає цілісне уявлення про змістове наповнення і співвідношення основних галузей знань за роками навчання в середній школі, мінімальну тривалість вивчення конкретної освітньої галузі знань або навчального предмета, тижневе навчальне навантаження учнів на різних ступенях навчання в середній школі та його структуру [19].

Біфуркація в середній школі (лат. bifurcus – роздвоєний) – поділ старших класів середньої школи на два профілі (наприклад, гуманітарний і природничо-математичний, або класичний і реальний тощо) [7].

Варіативна складова змісту загальної середньої освіти – формується загальноосвітнім навчальним закладом з урахуванням особливостей регіону та індивідуальних освітніх запитів учнів (вихованців) [5].

Варіативні підручники – підручники для навчального забезпечення однієї навчальної програми, які реалізують різні методичні підходи до її впровадження [35].

Внутріпредметні зв'язки – вибір аспектних проблем, які є наскрізними для конкретної навчальної дисципліни і застосовуються у процесі аналізу більшості явищ, які вивчає дана наука [40].

Глибина знань – кількість усвідомлених істотних зв'язків певного знання з іншими, що до нього належать [5].

Гнучкість знань – швидкість знаходження варіативних способів застосування знань за зміни ситуації [5].

Гуманітарна освіта – сукупність знань у галузі соціально-гуманітарних наук і пов'язаних з ними практичних навичок та вмінь [7].

Державний стандарт загальної середньої освіти – збір норм і положень, що визначають державні вимоги до освіченості учнів і випускників шкіл на рівні початкової, базової та повної загальної середньої освіти, а також гарантії держави щодо її здобуття [5].

Досвід пізнавальної діяльності особистості – включає систему знань про природу, людину, суспільство, мислення, виробництво та засоби діяльності, засвоєння яких забезпечує формування у свідомості учнів наукової картини світу [22].

Досвід ціннісного ставлення – включає оцінні знання, знання про норми ставлення до різних явищ життя, уміння та навички їх дотримання [17].

Електронний підручник – програмно-методичний комплекс, який дає можливість самостійно засвоїти навчальний курс або його певний розділ і об'єднує в собі властивості звичайного підручника, довідника, збірника задач і лабораторного практикуму. Він є не альтернативою, а доповненням до традиційних засобів навчання, і не замінює роботу учня (студента) з навчальною книжкою [10].

Загальна освіта – сукупність знань основ наук про природу, суспільство, людину, її мислення, мистецтво, а також відповідних умінь і навичок, необхідних кожній людині [40].

Загальноосвітній стандарт – система показників, що однозначно визначає встановлені державою норми освіченості, досягнення яких обов’язкове для особи, яка одержує документ про загальну середню освіту [11].

Збірник вправ – навчальний посібник, призначений для самостійної роботи учнів, розвитку й закріплення в них умінь і навичок [7].

Зміст освіти – система наукових знань про природу, суспільство, культуру й техніку, про способи діяльності, практичні вміння й навички, досвід творчої діяльності та ставлення до світу [3].

Інваріантна складова Державного стандарту – формується на державному рівні. Вона включає освітні галузі та предмети, обов’язкові для всіх закладів незалежно від їх підпорядкування і форм власності [35].

Інваріантна складова змісту загальної середньої освіти – забезпечує єдність навчального процесу, визначаючи зміст загальнокультурної, загально-наукової і технологічної (трудової) підготовки учнів, залучення їх до загальнолюдських і національних цінностей [5].

Кабінетна система навчання – система навчальних підрозділів (предметних кабінетів), оснащених повним комплектом наочних посібників, навчальним обладнанням, меблями та пристроями, методичними матеріалами та навчальною літературою відповідно до змісту і специфіки вивчення предметної дисципліни [10].

Конкретність та узагальненість знань– розуміння конкретних виявів узагальненого знання, здатність підводити конкретні знання до узагальнень [5].

Концентризм у навчанні – принцип побудови шкільних програм і підручників, який характеризується тим, що частина навчального матеріалу повторно, але з різною глибиною вивчається на кількох ступенях навчання [7].

Логіка навчального предмета – послідовність змісту предмета, порядок його вивчення в передбачених програмою зв’язках окремих частин і елементів [7].

Міжпредметні зв'язки – узгодженість між навчальними предметами, що дає змогу розглядати факти і явища реальної дійсності з різних точок зору, з позицій різних навчальних предметів [40].

Навчальна програма – затверджений Міністерством освіти і науки документ, в якому розкривається зміст освіти з кожного предмета, в кожному класі і визначається система наукових знань, світоглядних і морально-естетичних ідей, а також практичних умінь і навичок, якими необхідно оволодіти учням [27].

Навчальний комплекс – дидактичні засоби навчання з конкретного предмета (підручник, робочий зошит, дидактичні матеріали тощо), які сприяють повній реалізації завдань його вивчення [35].

Навчальний план – документ, що визначає структуру навчального року, перелік та розподіл предметів для вивчення в конкретному навчальному закладі, тижневу й річну кількість годин, відведених на кожний навчальний предмет [40].

Навчальний посібник – видання, яке доповнює або частково замінює підручник [3].

Навчальний предмет – педагогічно адаптований і ціннісно зорієнтований зміст конкретної науки, певної галузі діяльності, в якому представлено дидактично обґрунтовану систему знань (поняття, теорії, методи, факти, світоглядні й морально-естетичні ідеї, напрями практичного застосування тощо), умінь, навичок, відібрані відповідно до цілей навчання, вікових можливостей тих, хто навчається [10].

Оперативність знань – готовність і вміння учня застосувати знання у конкретних ситуаціях [5].

Освітній стандарт – діагностичний опис мінімальних вимог до змісту й якості засвоєння, набування освіти, що піддаються стандартним методам контролю [3].

Освітня галузь – не предмет, а сукупність різних компонентів змісту з певної сфери знань. Тому в навчальних планах кожен освітню галузь представлено через предмети [35].

Підручник – навчальне видання, яке містить основи наукових знань з певної навчальної дисципліни, подані відповідно до мети й завдань навчання, визначених програмою і вимог дидактики, вікової та педагогічної психології [3].

Позашкільна освіта – сукупність знань, умінь і навичок, що отримують вихованці, учні і слухачі в позашкільних навчальних закладах у вільний від навчання в загальноосвітніх та інших навчальних закладах час [5].

Повнота знань – кількість передбачених програмою знань про об'єкт вивчення [5].

Політехнічна освіта – сукупність знань про головні галузі й наукові принципи виробництва, оволодіння загальнотехнічними вміннями, необхідними для участі в продуктивній праці [40].

Поняття – основна форма знань, що відображає істотні, необхідні ознаки і відношення предметів та явищ [40].

Приклади в навчанні – дидактичний засіб конкретизації уявлень, суджень і умовиводів учнів. Застосовуються в навчальному процесі з усіх предметів у всіх класах школи при початковому засвоєнні й закріпленні знань, при повторенні й контролі знань [7].

Пропедевтичний зміст – підготовчий, вступний курс, вступ до якоїсь науки [35].

Професійна освіта – сукупність знань, практичних умінь і навичок, необхідних для виконання роботи в певній галузі трудової діяльності [40].

Розклад навчальних занять – документ, в якому на основі навчального плану визначено оптимальну послідовність навчальних занять з усіх предметів [10].

Системність знань – сукупність знань, яка засвоєно структурою відповідає структурі і наукової теорії [5].

Соціальний досвід – сукупність засобів і способів діяльності, створених у процесі суспільно-історичної практики для відтворення розвитку суспільства і здатних стати надбанням особистості [19].

Тематичне планування – призначене для визначення оптимальних шляхів реалізації освітньої, розвиваючої і виховної функцій навчально-виховного процесу в системі уроків і позаурочних занять з даної теми або розділу навчальної програми [11].

Теоретичні знання – поняття, системи понять, абстракції, теорії, гіпотези, закони, методи науки [40].

Теорія – система знань, що описує і пояснює сукупність явищ окремої галузі дійсності й зводить відкриті в ній закони до загальної основи (теорія пружності, теорія пластичності та опору матеріалів, атомно-молекулярна теорія у природознавстві) [40].

Типові програми – окреслюють лише найбільш загальне, базове коло знань, умінь і навичок, систему провідних наукових світоглядних ідей, а також загальні рекомендації з перерахуванням необхідних і достатніх засобів і прийомів навчання, специфічних для конкретного навчального предмета. Типові програми є основою для складання робочих шкільних та індивідуальних навчальних програм [11].

Точність знань – вірне й чітке відображення у свідомості учнів явищ і процесів дійсності, які вивчаються [7].

Усвідомлення знань – розуміння зв'язку між знаннями через уміння їх застосовувати [5].

Фактичні знання – одиничні поняття (знаки, цифри, букви, географічні назви, історичні особи, події) [40].

Фуркація в середній школі (лат. *furcatus* – поділений) – побудова навчальних планів старших класів середньої школи за циклами (потоками) та профілями (гуманітарний, природничо-математичний, технічний, сільськогосподарський та ін.) з переважанням одного циклу навчальних предметів [7].

3.6. Методи та засоби навчання

Арт-терапія – методи навчання, виховання, розвитку, зцілення людини, дитини засобами мистецтва. Арт-терапія пов'язана з розкриттям творчих здібностей і сутнісного потенціалу людини, мобілізацією внутрішніх механізмів саморегуляції в процесі вільного самовираження та самопізнання [35].

Бесіда – діалогічний метод навчання, за якого вчитель із допомогою вдало поставлених питань спонукає учнів відтворювати раніше набуті знання, робити самостійні висновки-узагальнення на основі засвоєного фактичного матеріалу [5].

Вербальні методи – методи, у яких основним засобом навчання є слово: розповідь, бесіда, виклад матеріалу, пояснення, лекція [35].

Вибір завдання – дидактичний прийом надання учням можливості вибрати для виконання одне з декількох завдань за певною ознакою; стимулює пізнавальну активність учнів, самооцінку своїх навчальних можливостей [35].

Виклад учителя – представлення учням навчального матеріалу за допомогою слова з метою формування у них знань, умінь, переконань. Викладач повідомляє інформацію, учень сприймає її, осмислює, запам'ятовує, а потім репродукує засвоєне [19].

Вправи – цілеспрямоване, багаторазове повторення учнями певних дій та операцій (розумових, практичних) для формування навичок і вмінь. Їх особливості залежать від змісту і дидактичної мети навчання [5].

Графічні роботи – роботи, в яких зорове сприймання поєднане з моторною діяльністю школярів, креслення і схеми, замальовки з природи або змальовування, робота з контурними картами, складання таблиць, графіків, діаграм [40].

Дебати – метод навчання, який використовується після вивчення певного навчального матеріалу. Для ведення дебатів створюються групи учнів, які повинні співпрацювати у процесі пошуку і підготовки своїх аргументів. У

процесі дебатів важливо більше опиратися на факти та знання, ніж на формальне обговорення. Структура дебатів заохочує учнів наводити переконливі аргументи [22].

Дедуктивний метод – передбачає виклад загальних теоретичних положень, на основі яких проходить конкретизація завдань проблеми, що вивчається [27].

Демонстрування – показ рухомих засобів наочності, приладів, дослідів, технічних установок тощо [5].

Дидактичні ігри – ігри, спеціально створені або пристосовані для цілей навчання [35].

Дискусія – дієвий метод обговорення питання, що вивчається. Вона передбачає колективне обговорення якоїсь спірної проблеми, під час якого пізнається істина [42].

Ділова гра – полягає в імітації прийняття управлінських рішень в різних виробничих ситуаціях, організованих за певними правилами. В таких умовах дії учнів набувають якості вчинків, що формують соціальні риси і характер майбутньої особистості [41].

Дослідні роботи – пошукові завдання, проекти, що передбачають індивідуалізацію навчання, розширення обсягу знань учнів, які використовують на факультативних, гурткових заняттях з метою підготовки учнів до виконання навчальних завдань на найвищому рівні пізнавальної активності та самостійності [5].

Евристична бесіда – метод проблемного навчання через організацію частково-пошукової діяльності учнів, які самостійно виконують окремі кроки пошуку, а цілісне розв'язання проблеми досягається з допомогою вчителя [35].

Загальні умови вибору конкретного методу навчання – закономірності й принципи навчання та умови, які витікають із них; зміст і методи певної науки взагалі та предмета і теми зокрема; цілі та завдання навчання; навчальні можливості учнів; можливості вчителів [42].

Засоби ілюстрування – різноманітні картини, плакати, схеми, таблиці, умовні моделі, муляжі, карти, малюнки на дошці. Основна їхня властивість – нерухливість. Вони мають «оживати» в розповіді педагога [42].

Засоби навчання – матеріальні та нематеріальні (духовні) цінності, які сприяють підвищенню ефективності процесу навчання. До них відносять: наочні посібники, обладнання для лабораторних занять, дидактичні матеріали, навчальну літературу, верстати, інструменти та матеріали для трудового навчання, шкільні приміщення, лагідне слово вчителя тощо [27].

Ідеальні засоби навчання – такі раніше засвоєнні знання і вміння, які використовують учителі та учні для засвоєння нових знань. Л.С. Виготський виділяв такі засоби навчання, як: мова, письмо, схеми, умовні позначення, креслення, діаграми, витвори мистецтва, мнемотехнічні пристосування для запам'ятовування тощо [11].

Ілюстрування – оснащення ілюстраціями статичної (нерухомої) наочності, плакатів, малюнків, картин, карт, схем та ін. [5].

Індуктивний метод – передбачає викладання навчального матеріалу від конкретних фактів, демонстрації дослідів тощо до його поступового теоретичного узагальнення (визначення основних понять теми, формулювання правил, законів тощо) [27].

Інструктаж – словесний метод навчання, який передбачає ознайомлення зі способами виконання завдань, інструментами, матеріалами, технікою безпеки, показ трудових операцій та організацію робочого місця [41].

Інтелектуальна розминка – цей прийом можна застосовувати з метою привести учнів в активний «стартовий» стан за допомогою актуалізації їхніх знань, обміну думками, опрацювання загальної позиції та формування мотивації до навчально-пізнавальної діяльності. Водночас педагог має можливість з'ясувати рівень підготовленості учнів до розв'язання певних теоретичних і практичних проблем та набуття знань [42].

Інтерактивні методи навчання (англ. inter – взаємний і act – діяти, тобто здатний до взаємодії, діалогу) – способи організації активної

взаємодії учнів і вчителя у навчальному процесі з метою досягнення визначених дидактичних результатів [10].

Класифікація методів навчання – групування методів навчання за певними ознаками і встановлення між ними зв'язків [7].

Лабораторні роботи – вивчення у школі природних явищ за допомогою спеціального обладнання. Вони є одним із видів дослідницької самостійної роботи учнів, здійснюваної за завданням учителя в спеціально пристосованому приміщенні (лабораторії), де є необхідне обладнання (прилади, столи, витяжні шафи та ін.) [5].

Лекція – інформативно-доказовий виклад великого за обсягом, складного за логічною побудовою навчального матеріалу [5].

Лекція із заздалегідь запланованими помилками – передбачає закладання в її зміст певної кількості помилок змістового, методичного і поведінкового характеру. Опис таких помилок педагог пред'являє учням наприкінці лекції. Для цього підбираються найбільш характерні помилки, яких припускаються як педагоги, так і учні. Завдання учнів полягає у тому, щоб виявити під час лекції ці помилки, занотувати їх та оголосити в кінці заняття [42].

Лекція-консультація – використовується під час вивчення теми суто практичного характеру. На такій лекції учні після викладу основних проблем ставлять педагогу запитання. На відповіді може відводитися до 50 відсотків навчального часу. В кінці заняття педагог робить висновки шляхом стислої дискусії і визначення правильних відповідей [42].

Метод – спосіб організації практичного і теоретичного освоєння дійсності, зумовлений закономірностями відповідного об'єкта [16].

Метод графічного контролю – метод перевірки, який застосовують на уроках малювання, креслення, географії, геометрії та ін. Він передбачає відповідь учня у вигляді складеної ним узагальненої наочної моделі, яка відображає певні відношення, взаємозв'язки у виучуваному об'єкті або їх сукупності [40].

Метод драматизації – знаходить широке застосування переважно при вивченні дисциплін гуманітарного циклу, дозволяє успішно розвивати творчі здібності, уяву, активність і самостійність учнів. Метод засновано на виконанні учнем ролі в придуманій ігровій ситуації [19].

Метод емоційного сплеску та заохочення – виявляється в емоційній підтримці, підбадьорюванні, заохоченні дій учнів за допомогою слова, жестів, міміки, створенні атмосфери відкритості, довіри [5].

Метод забезпечення успіху в навчанні – метод, який передбачає допомогу вчителя відстаючому учневі, розвиток у нього інтересу до знань, прагнення закріпити успіх. Цей метод ефективний у роботі з учнями, які мають проблеми з навчанням [40].

Метод навчання – спосіб упорядкованої взаємопов'язаної діяльності вчителя й учнів, спрямованої на розв'язання навчально-виховних завдань; мікродіяльність, до структури якої входять взаємопов'язані ціль, мета, зміст, спосіб засвоєння, форма співпраці суб'єктів навчання та результат [3].

Метод опори на життєвий досвід учнів – полягає в тому, що у повсякденному житті за межами школи вони щодня спостерігають найрізноманітніші факти, явища, процеси, події, які можуть базуватися на певних закономірностях, з якими учні знайомляться під час вивчення шкільних предметів [40].

Метод пізнавальних ігор – спеціально створена захоплююча розважальна діяльність, яка має неабиякий вплив на засвоєння учнями знань, набуття умінь і навичок. Гра у навчальному процесі забезпечує емоційну обстановку відтворення знань, полегшує засвоєння навчального матеріалу, створює сприятливий для засвоєння знань настрій, заохочує до навчальної роботи, знімає втому, перевантаження [40].

Метод практичної перевірки – застосовують з таких предметів, як фізика, біологія, хімія, трудове навчання та інші, що передбачають оволодіння системою практичних умінь і навичок. Таку перевірку здійснюють під час лабораторних і практичних занять з цих предметів [40].

Метод самоконтролю – усвідомлене регулювання учнем своєї діяльності задля забезпечення таких її результатів, які б відповідали поставленим цілям, вимгам, нормам, правилам, зразкам [40].

Метод самооцінки – передбачає критичне ставлення учня до своїх здібностей і можливостей та об'єктивне оцінювання досягнутих успіхів [40].

Метод тестового контролю (англ. test – іспит, випробування, дослід) – передбачає відповідь учня на тестові завдання за допомогою розставлення цифр, підкреслення потрібних відповідей, вставляння пропущених слів, знаходження помилок тощо [40].

Методи активізації навчально-пізнавальної діяльності – сукупність прийомів і способів психолого-педагогічного впливу на учнів, що (порівняно з традиційними методами навчання) першою чергою спрямовані на розвиток у них творчого самостійного мислення, активізацію пізнавальної діяльності, формування творчих навичок та вмінь нестандартного розв'язання певних професійних проблем і вдосконалення навичок професійного спілкування [42].

Методи контролю – сукупність методів, які дають можливість перевірити рівень засвоєння учнями знань, сформованості вмінь і навичок [40].

Методи організації навчально-пізнавальної діяльності – сукупність методів, спрямованих на передачу і засвоєння учнями знань, формування умінь і навичок [40].

Методи письмового контролю – письмова перевірка знань, умінь та навичок учнів. Названа група методів включає: проведення письмових контрольних робіт, творів, диктантів, письмових заліків, метод тестового та графічного, програмованого контролю тощо [27].

Методи самостійної роботи – передбачають самостійну роботу учнів при виконанні найрізноманітніших видів навчальної діяльності. Найпопулярнішим видом є робота з книгою, довідковою літературою [11].

Методи стимулювання – методи, спрямовані на формування позитивних мотивів учіння, що стимулюють пізнавальну активність і сприяють збагаченню школярів навчальною інформацією [40].

Модель – засіб визначення і зовнішньої фіксації (матеріалізації) найважливіших властивостей і відношень явищ, які вивчаються, а також засіб фіксації схеми дій. Використання моделей є необхідною умовою оволодіння теоретичним змістом у ході учіння [33].

Монологічні методи – усний виклад знань шляхом розповіді, лекції, опису, пояснення, доповнення, коментарю [35].

Мультимедійні засоби – сукупність приладів і програмних продуктів, які забезпечують сприймання людиною інформації одночасно кількома органами чуття: аудіоінформація (звукова), відеоінформація, анімація (мультиплікація, оживлення образу) [35].

Навчальна дискусія – суть даного методу полягає в обміні поглядами з конкретної проблеми, створенні ситуації пізнавальної суперечки. Для такої суперечки використовуються факти різних наукових точок зору з тієї чи іншої проблеми [22].

Об'єктивна частина методу – обумовлена тими постійними положеннями, які обов'язково присутні в будь-якому методі, незалежно від того, який учитель його використовує. У ній відображені найзагальніші вимоги законів і закономірностей, принципів і правил, а також ціль, завдання, зміст, форми навчальної діяльності [22].

Опорний сигнал – засіб наочності (схема, малюнок, креслення, криптограма), що містить необхідну для довгострокового запам'ятовування навчальну інформацію, оформлену за правилами мнемоніки (мистецтва запам'ятовування) [37].

Основні показники успішного застосування словесних методів – правильне, усвідомлене відтворення учнями прослуханої інформації, наступне її розпізнавання й застосування [35].

Основні функції методів навчання – навчальна (освітня), розвиткова, виховна, мотиваційна і контрольнo-коригувальна [42].

Поєднання методів навчання – вибір та застосування комплексу методів навчання з урахуванням їх доповнювальних, компенсаторних можливостей для ефективного досягнення конкретної навчальної мети [35].

Пояснення – словесне тлумачення понять, явищ, слів, термінів, принципів дій, прикладів тощо. Головне його завдання–розкриття причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей розвитку природи, суспільства, людського мислення [5].

Практичні методи – важливий і незамінний засіб формування в молодших учнів різноманітних умінь, навичок, практичних дій. Вони реалізуються переважно через систему навчальних, дослідницьких і тренувальних завдань, які застосовуються в процесі закріплення, повторення, а також на предметних уроках і екскурсіях під час виконання практичних робіт [35].

Практичні роботи– за характером діяльності учнівблизькі до лабораторних робіт. Сприяють формуванню вмій і навичок, необхідних для майбутнього життя та самоосвіти. Виконання таких робіт допомагає конкретизаціїзнань, розвиває вміння спостерігати й пояснювати явища, що вивчаються [40].

Приєм навчання – окремі операції, розумові чи практичні дії вчителя або учнів, які розкривають чи доповнюють спосіб засвоєння матеріалу, що виражає даний метод [7].

Проблемний виклад знань – метод навчання, при якому вчитель не лише повідомляє учням готові знання (кінцеві висновки науки), а й відтворює певною мірою шлях їх відкриття [7].

Репродуктивні методи навчання – методи навчання, що ґрунтуються на репродуктивному характері мислення учнів [7].

Робота з підручником – організація самостійної роботи учнів з друкованим текстом, що дає їм змогу глибоко осмислити навчальний матеріал, закріпити його, виявити самостійність у навчанні [40].

Розповідь – образний, динамічний, емоційний виклад інформації про різні явища і події. Характеризується відсутністю взаємних питань між викладачем та учнями, незначною тривалістю (10-12 хв.), доступною формою викладу [5].

Роль наочних методів навчання у початкових класах – забезпечити всебічне, реальне або образне сприймання об'єктів, дати опору для розвитку сенсорики, мислення, спостережливості й уяви молодших школярів [35].

Самостійна робота учнів – сукупність різноманітних навчальних прийомів і дій, за допомогою яких вони самостійно закріплюють і поглиблюють раніше набуті теоретичні знання, практичні навички й уміння, а також оволодівають новими. Вона має надзвичайно важливе значення для формування й удосконалення знань, мислення й переконань [42].

Самостійне спостереження – безпосереднє сприймання явищ дійсності [40].

Ситуаційний метод навчання (кейс-метод) (англ. case-study) – метод навчання, застосування якого передбачає осмислення студентами, учнями реальної життєвої ситуації. Завданням методу є не просто передати знання, а навчити здатності справлятися з унікальними та нестандартними ситуаціями, з якими ми і маємо справу в реальному житті [10].

Суб'єктивна частина методу – обумовлена особистістю педагога, його творчістю, майстерністю; особливостями учнів, конкретними умовами [22].

3.7. Форми навчання

Виховна функція форм навчання – забезпечується послідовним залученням школярів за допомогою системи форм навчання до різноманітних видів діяльності, в результаті чого залучаються всі духовні й фізичні сили: інтелектуальні, емоційно-вольові, дієво-практичні. При цьому систематично зміцнюються й удосконалюються морально-вольові якості особистості дитини [11].

Групова навчальна діяльність – спільна пізнавальна діяльність учнів у складі малих груп, які створюються з учнів одного класу і діють відносно

тривалий час. Суб'єктом групової діяльності виступає не окремий учень, а мала група учнів (зазвичай від 3 до 6 осіб), очолює групу лідер, роль якого передбачена структурою групової діяльності. Результат виконання групової роботи не зводиться до механічної суми результатів індивідуальних дій членів малої групи, а є вищим за рахунок прояву групового ефекту [10].

Дистанційне навчання – форма організації і реалізації навчально-виховного процесу, за якою його учасники здійснюють навчальну взаємодію принципово й переважно екстериторіально (на відстані, яка не дозволяє і не передбачає безпосередню навчальну взаємодію учасників віч-на-віч, коли учасники територіально перебувають за межами можливої безпосередньої навчальної взаємодії і коли у процесі навчання їх особиста присутність у навчальних приміщеннях навчального закладу не є обов'язковою) [10].

Диференційовано-групова форма навчання – передбачає організацію роботи учнівських груп з різними навчальними можливостями. Завдання диференціюються за рівнем складності або за їх кількістю [22].

Домашня навчальна робота учнів (самопідготовка) – форма організації навчання, самостійна, поза уроками робота учнів з виконання навчальних завдань [7].

Загальнокласна (фронтальна) форма навчання – передбачає одночасно роботу з усім класом. Вона сприяє швидкому встановленню рівня підготовки учнів, їх обізнаності з певних проблем, формуванню і розвитку колективу, доброзичливих стосунків в класі, розв'язанню виховних задач. Недоліком цієї форми є неможливість враховувати індивідуальні особливості учнів, ізнавальні інтереси та рівень їх розвитку [27].

Індивідуальна форма навчальної діяльності на уроці – одноосібне вирішення школярем навчальних задач, повна самостійність у засвоєнні навчального матеріалу. Дидактична суть цієї форми навчання полягає в тому, що їй властива не пряма взаємодія учнів між собою, а контакти з учителем, опосередковані різною мірою педагогічної допомоги [35].

Індивідуальне навчання – одна з форм організації навчально-виховного процесу, при якій здійснюється педагогічний вплив учителя на учня, котрий перебуває поза колективом [7].

Кооперативно-групова навчальна діяльність – форма організації навчання в малих групах учнів, об'єднаних спільною навчальною метою. За такою організацією навчання вчитель керує роботою кожного учня опосередковано через завдання, якими він спрямовує діяльність групи. Виконуючи частину спільної для всього класу мети, група представляє, захищає виконане завдання в процесі колективного обговорення [22].

Ланкова форма навчання – передбачає організацію навчальної діяльності у постійних малих учнівських групах, керованих лідерами. Учні працюють над єдиним завданням [22].

Навчальна екскурсія – форма організації педагогічного процесу, спрямована на вивчення учнями поза межами школи і під керівництвом учителя явищ, процесів через безпосереднє їх сприймання [5].

Навчальний діалог – особлива за змістом форма спільної діяльності учнів і вчителя, взаємодія смислових позицій суб'єктів навчання щодо визначення, прийняття й розв'язання навчальної задачі, результатом якої є знаходження нового знання як власної точки зору [33].

Навчально-освітня функція форм навчання – форма навчання конструюється і використовується для того, щоб створити найсприятливіші умови для передачі дітям знань, умінь і навичок, формування світогляду, розвитку обдарувань, практичних способів, активної участі у виробничому і громадському житті [11].

Організаційна функція форм навчання – полягає в тому, що необхідність відповідності обсягу, якості змісту освіти віковим особливостям дітей вимагає від учителя чіткого організаційно-методичного інструментарію подачі матеріалу, суворого відбору допоміжних засобів. Адаптація школярів до специфіки тієї чи іншої форми навчання дозволяє

їм завчасно готуватися до відповідної діяльності, швидко виробляти готовність до праці в певних умовах [11].

Парна форма навчальної роботи – два учні виконують деяку частину роботи разом. Форма використовується для досягнення будь-якої дидактичної мети: засвоєння, закріплення, перевірка знань, тощо. Робота в парах дає учням час подумати, обмінятися ідеями з партнером і лише потім озвучувати свої думки перед класом. Вона сприяє розвитку навичок висловлюватися, спілкуватися, критично мислити, переконувати й вести дискусію [22].

Практикум – форма навчального процесу, за якою учні самостійно виконують практичні та лабораторні роботи, застосовуючи знання, навички й уміння. Проводять їх із предметів фізико-математичного і природничо-біологічного циклів після вивчення великих розділів курсу [5].

Предметні гуртки в школі – науково-освітні гуртки, які організуються з метою розширення й поглиблення знань учнів з різних предметів навчального плану школи й розвитку в них інтересу до відповідних галузей науки, художньої літератури й мистецтва, техніки, спорту тощо [7].

Психологічна функція форм навчання – полягає у виробленні в учнів певного діяльнісного біоритму, звички до праці в один і той же час. Звичний час і знайомі умови навчальних занять сприяють формуванню у дітей психологічного стану розкнутості, свободи, оптимального напруження духовних сил. Створюються обставини захоплюючої і натхненної праці [11].

Розвиваюча функція форм навчання – багатогранність різноманітність форм породжує багатство умов для розумової, трудової, ігрової діяльності, що дозволяє залучити до діяльності увесь комплекс психічних процесів [11].

Самостійна робота – специфічна форма навчальної діяльності, що виконується на класних, позакласних заняттях чи вдома під безпосереднім або опосередкованим керівництвом учителя, який передбачає конкретну мету, завдання, способи і методи й організації. Може також забезпечувати потреби особистості в діяльності без участі дорослих, яка є добровільною,

виконується в позаурочний час і розглядається в контексті самоосвіти, самовдосконалення, самоствердження [10].

Семінарське заняття – обговорення класним колективом підготовлених учнями доповідей, рефератів, повідомлень, головних питань з основного розділу (чи кількох розділів) [5].

Систематизуюча і структуруюча функція форм навчання – вимагає поділу всього навчального матеріалу на частини й теми, його структурування й систематизації як в цілому, так і для кожного заняття [11].

Стимулююча функція форм навчання – найвиразніше виявляється тоді, коли відповідає особливостям віку дітей, специфіці розвитку їх психіки й організму [11].

Факультативні заняття – єдина ланка між уроками та позакласними заняттями (7–9 кл.) і сходинка від засвоєння предмета до вивчення науки, засіб ознайомлення учнів з методами наукового дослідження [40].

Форма організації навчання – спосіб організації навчальної діяльності, який регулюється певним, наперед визначеним розпорядком; зовнішнє вираження узгодженої діяльності вчителя та учнів, що здійснюється у визначеному порядку і в певному режимі [5].

Фронтальна форма організації навчальної діяльності учнів – вид діяльності на уроці, коли всі учні класу під безпосереднім керівництвом вчителя виконують спільне завдання. При цьому педагог проводить роботу зі всім класом в єдиному темпі [22].

3.8. Урок як основна форма навчання

Аналіз уроку – метод визначення наявності чи відсутності закономірних зв'язків і залежностей між всіма компонентами процесу навчання, що функціонує в межах уроку [3].

Безпосередня підготовка вчителя до уроку – планування уроку, конкретизація тематичного планування, стосовно кожного окремо взятого

уроку, осмислення та складання плану і конспекту уроку після того як визначено основний зміст і спрямованість уроку [11].

Відкритий урок – урок, на якому відбувається ознайомлення з методикою роботи над певною темою; дає можливість побачити нові технології навчання, індивідуальні особливості педагогічної майстерності вчителя [34].

Гігієна уроку – система заходів, спрямованих на попередження розумової та фізичної перевтоми учнів під час занять [7].

Дидактична структура уроку – сукупність складових елементів у побудові уроку, послідовність і кількість яких визначається навчальною метою уроку, віковими особливостями дітей, специфікою предмета; забезпечує цілеспрямованість і завершеність уроку [35].

Дидактичні вимоги до уроку – висувають на передній план чіткість навчальних завдань, освітню і виховну мету, оптимальний зміст, раціональні методи, дотримання принципів навчання [5].

Емоційне тло уроку – атмосфера навчального спілкування на уроці, співвідношення емоційного стану вчителя та учнів, їх самопочуття. Комунікативними вміннями, характером стосунків з учнями, темпоритмом уроку вчитель повинен створювати емоційно сприятливе тло уроку [35].

Етичні вимоги до уроку – відображають одну зі сторін педагогічної моралі – характер взаємин учителя й учнів на уроці (вимогливість, принциповість, справедливість, тактовність) [5].

Загальнодидактичні типи й структура уроків – це теоретичний орієнтир, основа для розроблення методичних, адаптованих до специфіки змісту і завдань конкретного навчального предмета варіантів уроків [3].

Інноваційний урок – урок, що відрізняється оригінальним, творчим підходом учителя, привнесенням змін у мету, зміст, методи, засоби або форми організації заняття [37].

Класифікація уроків за основною дидактичною метою занять– 1) урок засвоєння нових знань; 2) урок засвоєння навичок і вмінь; 3) урок

застосування знань, навичок і вмінь; 4) урок узагальнення і систематизації знань; 5) урок контролю і корекції знань, навичок і вмінь; 6) комбінований урок [27].

Мета відкритих уроків – підвищення професійної майстерності вчителів. Основні завдання: втілення в практику вчителів передового педагогічного досвіду і результатів досліджень педагогічної науки, спрямованих на вирішення поставлених перед національною школою завдань [27].

Мета уроку – має бути конкретною, реальною, дієвою, націленою на ту ланку процесу засвоєння знань, в структурі якої буде розгортатися рух змісту навчального матеріалу від його джерела (слова вчителя, наочності, практичної дії) до свідомості учнів [3].

Надзавдання уроку – творче педагогічне завдання, яке ставить учитель, плануючи розвиток і виховання учнів, що виходить за межі прямого впливу змісту й методів навчання [35].

Нестандартний урок – творче втілення авторського задуму, який не має усталеної структури цієї форми організації навчання [27].

Обладнання уроку – підбір і приведення до стану готовності навчальних посібників, дидактичного матеріалу, апаратури, реактивів тощо, які відповідають темі уроку й необхідні для демонстрацій або самостійної роботи учнів [7].

Організаційні вимоги до уроку – передбачають чітке визначення мети і завдань уроку, раціональну його структуру, підтримання високої працездатності, дисципліни, оптимальне використання часу [5].

Основні фактори інтенсифікації уроку у практичній діяльності – посилення цілеспрямованості та складності (за умови дотримання доступності для даного класу); поглиблення мотивації, розвиток пізнавального інтересу, введення елементів гри; збільшення інформаційної ємності; застосування технічних засобів і програмованого навчання, диференційованого навчання; посилення міжпредметних зв'язків; творчий

підхід учителів до вибору методів навчання, оптимальний вибір методів навчання [27].

План уроку – початок творчого пошуку, засіб ефективності уроку, реалізація задуму вчителя, ґрунт натхнення і талановитої імпровізації. В ньому відображається тема уроку, клас, в якому він проводиться, мета уроку з конкретизацією його дидактичних завдань, короткий зміст матеріалу, який вивчається на уроці, визначаються форми організації навчально-пізнавальної діяльності учнів, методи, засоби навчання, система завдань, в процесі виконання яких здійснюватиметься актуалізація раніше засвоєних знань і способів діяльності, формування нових наукових понять і способів діяльності та їх використання в різних ситуаціях навчання, контроль і корекція навчальної діяльності учнів в їх поступальному русі від незнання до знання [11].

Працездатність дітей – сукупність фізіологічних функцій організму, які забезпечують здатність дитини тривалий час виконувати розумову або фізичну роботу [35].

Психологічні вимоги до уроку – спрямовані на стимулювання навчально-пізнавальної діяльності, метою якої є формування позитивного ставлення учнів до навчання. Тому в процесі навчання учитель повинен дбати не тільки про рівень власної діяльності (викладання), але й діяльності учнів (учіння) [5].

Санітарно-гігієнічні вимоги до уроку – акцентують увагу вчителя на відповідальності не тільки за глибокі та фундаментальні знання дітей, але й за їх психофізіологічний стан [5].

Структура уроку – співвідношення компонентів урокув їхній певній, залежній від типу уроку послідовності, чим забезпечується цілісність відповідних процесів: засвоєння знань, формування умінь й навичок, застосування знань, умінь і навичок, узагальнення та систематизація знань тощо [3].

Сучасний урок – середовище суб'єкт-суб'єктної та полісуб'єктної взаємодії, в основі якої – співпраця, співтворчість учителя з учнями;

набуття ними не лише пізнавального, а й соціального досвіду; урахування впливу предметного й інформаційного середовищ [35].

Урок – форма організації навчання, за якої заняття проводить учитель з групою учнів постійного складу, одного віку й рівня підготовки впродовж певного часу й відповідно до розкладу [40].

Урок засвоєння нових знань – перевірка домашнього завдання, актуалізація і корекція опорних знань; повідомлення теми, цілей і завдань уроку; мотивування учіння; сприймання й усвідомлення учнями фактичного матеріалу, осмислення зв'язків і залежностей між елементами вивченого матеріалу; узагальнення і систематизація знань; підсумки уроку; повідомлення домашнього завдання [42].

Урок практичного застосування знань, навичок і вмінь – перевірка домашнього завдання, актуалізація і корекція опорних знань, навичок і вмінь; повідомлення теми, цілей і завдань уроку; актуалізація мотивації учіння учнів; осмислення змісту й послідовності застосування способів виконання дій; самостійне виконання учнями завдань під контролем і за допомогою вчителя; звіт учнів про роботу і теоретичне обґрунтування отриманих результатів; підсумки уроку й повідомлення домашнього завдання [42].

Урок узагальнення і систематизації знань – повідомлення теми, цілей та завдань уроку; актуалізація мотивації учіння учнів; відтворення й узагальнення понять і засвоєння відповідної їм системи знань; узагальнення та систематизація основних теоретичних положень і відповідних наукових ідей; підсумки уроку і повідомлення домашнього завдання [42].

Урок узагальнення і систематизації знань – проводять після вивчення важливих розділів програми. Його основним завданням є впорядкування засвоєних на попередніх уроках теоретичних положень у систему [41].

Урок у малочисельній школі – два чи три самостійних за метою і змістом уроки, кожний з яких має включати такі основні елементи: організацію дітей, повідомлення нових знань, їх закріплення, перевірку засвоєння матеріалу [35].

Урок контролю і корекції знань, навичок і вмінь – повідомлення теми, цілей та завдань уроку; актуалізація мотивації учіння учнів; перевірка знання учнями фактичного матеріалу й основних понять; перевірка глибини осмислення учнями знань і ступеня їх узагальнення; застосування учнями знань у стандартних і змінних умовах; перевірка, аналіз і оцінка виконаних під час уроку робіт; підсумки уроку і повідомлення домашнього завдання [42].

Уроки контролю і корекції знань, умінь і навичок – призначаються для оцінки результатів навчання, рівня засвоєння учнями теоретичного матеріалу, системи наукових понять навчального курсу, сформованості умінь і навичок, досвіду навчально-пізнавальної діяльності школярів, встановлення діагностики рівня навчання учнів і запровадження в технологію навчання тих чи інших змін, корекції [11].

Урок формування навичок і вмінь – перевірка домашнього завдання, актуалізація і : корекція опорних знань, навичок і вмінь; повідомлення теми, цілей і завдань уроку; актуалізація мотивації учіння учнів; вивчення нового матеріалу (вступні, мотиваційні та пізнавальні вправи); первинне застосування нових знань (пробні вправи); самостійне застосування учнями знань у стандартних ситуаціях (тренувальні вправи за зразком, інструкцією, завданням); творче перенесення знань і навичок у нові ситуації (творчі вправи); підсумки уроку і повідомлення домашнього завдання [42].

Функція уроку як організаційної форми навчання – полягає у досягненні завершеної, але часткової мети, яка, наприклад, в одному випадку полягає в засвоєнні нового, цілісного змісту, що є частиною більш широкого змісту, в іншому – в частковому засвоєнні матеріалу, на рівні усвідомленого сприйняття і запам'ятовування (закріплення) [11].

3.9. Види, концепції та технології навчання

Виховуюче навчання – одна з важливих концепцій педагогіки. Найбільш послідовний розвиток ідея виховуючого навчання дістала в працях К. Ушинського, який прагнув процес навчання зробити гуманістичним і високоморальним. Нові грані концепції відкрилися в ході створеної на даний час психолого-педагогічної теорії навчальної діяльності (В. Давидов, Д. Ельконін, Ю. Машбиць, Н. Талізін). Сучасний освітній процес організовується так, щоб питома вага навчальної інформації про навколишній світ гармонійно узгоджувався з інформацією, пов'язаною з особистісним становленням, з процесом вдосконалення моральної свідомості й поведінки дітей [10].

Догматичне навчання – характеризується такими особливостями: учитель повідомляє учням певний обсяг знань у готовому вигляді без пояснення; учні засвоюють знання без усвідомлення та розуміння і майже дослівно відтворюють завчене; від учнів не вимагають застосовувати знання на практиці [17].

Загальні властивості технології навчання – розробка діагностично поставлених цілей навчання; орієнтація всіх навчально-пізнавальних дій на гарантоване досягнення визначених навчально-виховних цілей; оперативний зворотний зв'язок, оцінка поточних і підсумкових результатів [42].

Інноваційна педагогічна технологія – цілеспрямоване, систематичне й послідовне впровадження в практику оригінальних, новаторських способів, прийомів, педагогічних дій і засобів, що охоплюють цілісний навчально-виховний процес від визначення його мети до очікуваних результатів [9].

Інформаційно-телекомунікаційна технологія – комп'ютерна технологія, яка базується на використанні певної формалізованої моделі змісту, що представлена педагогічними програмними засобами, записаними в пам'ять комп'ютера, і можливостями телекомунікаційних мереж. Проникнення інформаційно-телекомунікаційних технологій у навчальний процес

створює передумови для кардинального оновлення як змістово-цільових, так і технологічних аспектів навчання [10].

Істотні ознаки технології навчання – діагностичне цілепокладання і результативність; алгоритмізованість і проєктованість; цілісність і керованість; коригованість [421].

Мета особистісно орієнтованого навчання – гармонійне формування і всебічний розвиток особистості українського громадянина, повне розкриття його творчих сил, набуття власного «Я», неповторної індивідуальності. Він має стати суб'єктом життєдіяльності, професійної діяльності, а не опанувати тільки певну сукупність загальнонаукових і професійних знань, навичок і вмінь [42].

Навчальна технологія – упорядкована сукупність дій і операцій, послідовність яких забезпечує цілісну систему управління навчальною діяльністю учнів з метою досягнення ними чітко визначеного результату [35].

Особистісно орієнтоване навчання – організація навчання на засадах всебічного врахування індивідуальних потреб і можливостей учня, глибокої поваги до його особистості, ставлення до нього як до свідомого і відповідального суб'єкта навчально-виховної взаємодії з учителем і ровесниками [10].

Педагогіка співробітництва – система методів і прийомів виховання і навчання, яка ґрунтується на принципах гуманізму й творчого підходу до розвитку особистості. Виявляється у спільній діяльності учителя та учнів, що передбачає взаєморозуміння, єдність інтересів і прагнень, метою якої є особистісний розвиток школярів [10].

Пояснювально-ілюстративне (пояснювально-репродуктивне) навчання – полягає в тому, що вчитель повідомляє учням певну суму знань, пояснюючи сутність явищ, законів правил та ін. з використанням ілюстративного матеріалу; учні мають свідомо засвоїти пропонований

обсяг знань і відтворити на рівні глибокого розуміння їх сутності, вміти застосовувати знання на практиці [17].

Проблемне навчання – учитель створює певну проблемну (пізнавальну) ситуацію, допомагає учням виокремити проблемну задачу, прийняти її; організовує вихованців на самостійні пошуки шляхів і засобів розв'язання конкретної задачі; учні самостійно оволодівають певною сумою знань, які є передумовою успішної пізнавальної діяльності; учитель пропонує широкий спектр застосування набутих знань на практиці [17].

Програмоване навчання – передача змісту навчального матеріалу певними порціями, логічно завершеними частинами, які вимагають виконання учнями контрольних завдань; уведення нової порції завдань відбувається лише після засвоєння попередньої, отже навчальний матеріал засвоюється поелементними блоками [35].

Розвивальне навчання – спеціальна спрямованість змісту, принципів, організаційного і методичного забезпечення навчального процесу на досягнення найбільшої ефективності розвитку пізнавальних можливостей школярів (сприймання, мислення, пам'яті, уяви, творчих здібностей у різних видах діяльності). Сучасне розуміння розвивального навчання не обмежується розвитком лише інтелекту, а передбачає цілеспрямований розвиток усіх здібностей і загалом особистості учня [10].

Сутнісні ознаки особистісно орієнтованої освіти – суб'єкт-суб'єктне гуманне співробітництво всіх учасників навчально-виховного процесу; діагностично-стимуляційний спосіб організації навчального пізнання; діяльнісно-комунікативна активність учнів; проектування вчителем (а пізніше й учнями) індивідуальних досягнень учнів в усіх видах діяльності, сенситивних їх розвитку; врахування в змісті, методиках, системі оцінювання широкого діапазону особистісних потреб і можливостей дітей у здобутті якісної освіти [13].

Теорія поетапного формування розумових дій – здійснюється за такими етапами: етаппереднього ознайомлення з метою навчання,

формування мотивації учня. Складання схеми орієнтованої основи дії (ООД): орієнтири, вказівки, відомості про компоненти дії (предмет, продукт, засоби, склад, порядок виконання операцій). Виконання дій у матеріальному або матеріалізованому вигляді. Дії виконуються з реальними предметами (це матеріальне) або за допомогою моделей, схем (матеріалізоване). Формування дії (в усній мові або письмовому вигляді) без опори на матеріальні засоби. Операції виконуються словесно. Формування дії як зовнішньої мови про себе. Дія супроводжується проговорюванням про себе, поступово скорочуючись, автоматизуючись. Етап виконання дії в розумовому плані [19].

Традиційна система – педагог є суб'єктом навчання, а учні – об'єктами його впливів. Ефективність навчання залежить переважно від методів і прийомів діяльності вчителя, у зв'язку з цим основна увага приділена пошукові та обґрунтуванню ефективних методів викладання [41].

3.10. Компетентнісний підхід в освіті

Базові поняття компетентнісної освіти – компетентнісний підхід, компетентність, компетенція, ключові та предметні компетентності [35].

Головна особливість компетентності – це не специфічні предметні вміння та навички, абстрактні загальнопредметні мисленнєві чи логічні операції (хоча, звісно, вона ґрунтується на останніх), а конкретні життєві вміння та навички, необхідні людині будь-якої професії, будь-якого віку [22].

Громадянська компетентність – здатність людини активно, відповідально та ефективно реалізовувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства [8].

Загально-предметні компетентності – визначаються для кожного предмета і розвиваються впродовж терміну його вивчення, відрізняються високим ступенем узагальненості та комплексності (вміння розв'язувати різні типи задач, володіння іноземними мовами, вміння інтерпретувати таблиці, схеми, діаграми тощо). Учні набувають їх упродовж вивчення того чи іншого предмета або освітньої галузі в усіх класах загальноосвітньої школи [5].

Інформаційні компетенції – зумовлені зростанням ролі інформації у сучасному суспільстві й передбачають оволодіння інформаційними технологіями, уміннями здобувати, критично осмислювати й використовувати різноманітну інформацію [3].

Ключова компетентність – це спеціально структурований комплекс якостей особистості, що дає можливість ефективно брати участь у різних життєвих сферах діяльності і належить до загальногалузевого змісту освітніх стандартів [8].

Ключова компетенція – об'єктивна категорія, що фіксує суспільно визначений комплекс певного рівня знань, умінь, навичок, ставлень, які можна застосувати в широкій сфері діяльності людини (вміння вчитися, загальнокультурна, громадянська, здоров'язбережувальна, соціальна компетентність та компетентність з питань інформаційно-комунікаційних технологій [8].

Компетентнісна освіта– особистісно-діяльнісна, результативна освіта; вона зміщує акцент на здатність особи до практичних дій у певному контексті[35].

Компетентнісний підхід – спрямованість навчально-виховного процесу на досягнення результатів, якими є такі ієрархічно-підпорядковані компетентності учнів, як ключова, загальнопредметна і предметна [8].

Компетентність «уміння вчитися» – здатність учнів самостійно й ініціативно просуватися у навчанні і розвитку, видобувати свою освітню траєкторію, а також створювати необхідні для власного розвитку ситуації та адекватно їх реалізувати [35].

Компетентність – динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність [29].

Компетенції саморозвитку та самоосвіти – пов'язані з потребою й готовністю постійно навчатися як у професійному відношенні, так і в особистому та суспільному житті [3].

Компетенція – суспільно визнаний рівень знань, умінь, навичок, ставлень у певній сфері діяльності людини [8].

Комунікативна компетентність – здатність особистості застосувати у конкретному спілкуванні знання мови, способи взаємодії з навколишніми і віддаленими людьми та подіями, навички роботи у групі, володіння різними соціальними ролями [8].

Міжпредметна компетентність – здатність учня застосувати щодо міжпредметного кола проблем знання, уміння, навички, способи діяльності та ставлення, які належать до певного кола навчальних предметів і предметних галузей [8].

Міжпредметні естетичні компетентності – здатність орієнтуватися в різних сферах життєдіяльності, що формується під час опанування різних видів мистецтва [8].

Полікультурні компетенції – стосуються розуміння несхожості людей, взаємоповаги до їх мови, релігії, культури тощо [3].

Предметна компетентність – освоєний учнями у процесі навчання досвід специфічної для певного предмета діяльності, пов'язаної з набуттям нового знання, його перетворенням і застосуванням [8].

Предметна компетенція – сукупність знань, умінь та характерних рис у межах конкретного предмета, що дає можливість учневі самостійно виконувати певні дії для розв'язання навчальної проблеми (задачі, ситуації). Учень має уявлення, знає, розуміє, застосовує, виявляє ставлення, оцінює [8].

Предметна математична компетентність – особистісне утворення, що характеризує здатність учня (учениці) створювати математичні моделі процесів навколишнього світу, застосовувати досвід математичної діяльності під час розв'язування навчально-пізнавальних і практично зорієнтованих задач [8].

Предметна природознавча компетентність – особистісне утворення, що характеризує здатність учня розв'язувати доступні соціально і

особистісно значущі практичні та пізнавальні проблемні задачі, пов'язані з реальними об'єктами природи у сфері відносин «людина – природа» [8].

Предметні мистецькі компетентності – у тому числі музичні, образотворчі, хореографічні, театральні, екранні – здатність до пізнавальної і практичної діяльності у певному виді мистецтва [8].

Професійна компетентність – інтегрована здатність особистості, яка охоплює ціннісно-сміслові орієнтації, знання, навички, ставлення, що зумовлені досвідом її діяльності в певній соціально й особистісно значущій сфері. Уможлиблює успішне здійснення професійної діяльності [35].

Соціальна компетентність – здатність особистості продуктивно співпрацювати з різними партнерами у групі та команді, виконувати різні ролі та функції у колективі [8].

Соціальні компетенції – пов'язані з готовністю брати на себе відповідальність, бути активним у прийнятті рішень, в суспільному житті, в регулюванні конфліктів мирним шляхом, у функціонуванні й розвитку демократичних інститутів суспільства [3].

3.11. Аналіз окремих проблем дидактики

Адаптація дитини до школи – процес пристосування зміни психіки дитини в умовах переходу до систематичного організованого шкільного навчання. В цей період відбувається перебудова пізнавальної, мотиваційної і емоційно-вольової сфер молодшого школяра [10].

Випереджувальне навчання – організація вчителем попереднього вивчення учнями найбільш складного для них матеріалу до його проходження за навчальною програмою (пропедевтичне ознайомлення з поняттями майбутньої теми, опрацювання опорних понять тощо); створює сприятливі умови для оволодіння складним матеріалом школярами, які мають труднощі навчання [35].

Відставання – невиконання учнями вимог або однієї з них, наявна на одному з проміжних етапів навчального процесу [5].

Готовність до навчання у школі – цілісне структурне утворення, що включає мотиваційні, розумові, емоційно-вольові та соціальні компоненти. Рівнем сформованості цих компонентів визначаються особливості включення дитини у навчальну діяльність, її ставлення до школи, взаємини з учителем і учнями. Інтегральним показником даної готовності є здатність дитини сприймати завдання вчителя, утримувати його в пам'яті і, незважаючи на труднощі, розв'язувати [10].

Гувернерство (фр. *gouverner* – управляти) – цілісна педагогічна система й галузь педагогіки, що вивчає особливості індивідуалізованого формування у домашніх умовах освіченої, гармонійно розвиненої, комунікабельної особистості з активною життєвою позицією [10].

Дезадаптація (лат. префікс *de* або фр. *des* – зникнення, і *adapto* – пристосовую) – термін, протилежний адаптації, суть якого виявляється у невідповідності соціального і психофізіологічного статусу людини вимогам ситуації життєдіяльності, що не дозволяє їй пристосуватися до умов середовища свого існування [10].

Диференціація навчання – форма врахування індивідуальних особливостей учнів у процесі навчання на основі їх поділу на характерні типологічні групи за різними показниками (рівнем навчальних можливостей, успішністю школярів, темпом навчання тощо) [10].

Інклюзивне (інтегроване) навчання – залучення до навчання у звичайних класах загальноосвітніх навчальних закладів (ЗНЗ) дітей, які мають вади у фізичному, мовленнєвому чи пізнавальному розвитку [35].

Індивідуалізація навчання – планування та здійснення навчання відповідно до індивідуальних особливостей учнів. Йдеться, в першу чергу, про своєрідність їх відчуттів, сприймань, мислення, пам'яті, уяви, про особливості інтересів, нахилів, здібностей, темпераменту, характеру [10].

Інтенсифікація навчання – підвищення ефективності праці вчителя й учнів за одиницю часу [35].

Креативність (лат. creation – творення) – творчий дух, творчий потенціал індивіда, його творчі здібності, що виявляються не тільки в оригінальних продуктах діяльності, а й у мисленні, почуттях і спілкуванні з людьми [10].

Малочисельна початкова школа – це навчально-виховний заклад з малим контингентом учнів, малою наповнюваністю класів, обмеженим освітнім середовищем [35].

Мета диференційованого навчання в початкових класах – запобігти прогалинам у знаннях або усунути їх, «вирівняти» підготовку учнів, пробудити в них інтерес до навчання; поглибити й розширити знання, уміння й навички школярів, задовольнити їхні різноманітні пізнавальні запити [35].

Наукова організація праці у школі – науково обґрунтована система педагогічних, організаційних, санітарно-гігієнічних, господарсько-економічних заходів, що має на меті сприяти забезпеченню найбільшої ефективності діяльності учнів та педагогів, високої якості навчання й виховання, гармонійного розвитку учнів при раціональному використанні часу, матеріальних, фінансових і трудових ресурсів, високої працездатності та збереженню, зміцненню здоров'я всіх членів шкільного колективу [10].

Неуспішність – невідповідність підготовки учнів вимогам змісту освіти, що фіксується через значний проміжок часу навчання (вивчення розділу, наприкінці чверті, півріччя) [5].

Обдарованість – індивідуальна потенційна своєрідність задатків людини, завдяки яким вона може досягти значних успіхів у певній галузі діяльності [5].

Шкільна зрілість – інтегральна характеристика розвитку психіки та особистості напередодні вступу дитини до школи. Фіксує оптимальний ступінь готовності 6–7-річної дитини до шкільного життя – свідомого виконання ролі учня, соціалізації в нових умовах життя, зрослих фізичних та інтелектуальних навантажень, регламентованої навчальної діяльності, самостійної поведінки, спілкування з широким колом нових людей [10].

«Я»-концепція – сукупність усіх уявлень індивіда про себе, сполучена з їх оцінкою [33].

3.12. Контроль та оцінювання навчальних досягнень

Бальна система оцінювання – система оцінювання успішності навчання й поведінки учнів у балах. Бал розглядається як умовна одиниця для кількісної та якісної характеристик певних явищ, у тому числі педагогічних і психологічних. Оцінювання здійснюється в процесі вивчення вчителем результатів оволодіння учнями навчальним матеріалом на уроці, а також за підсумками контрольної, практичної, лабораторної та інших видів робіт [10].

Взаємоконтроль – система практичних і розумових дій, які здійснює учень з метою перевірки правильності вживання іншою людиною певного способу дії (складу, повноти й послідовності відповідних операцій) [33].

Виховна функція контролю – полягає в тому, що систематичний контроль і оцінка успішності сприяє вихованню в учнів свідомої дисципліни, наполегливості в роботі, працьовитості, почуття відповідальності, обов'язку; залучення учнів до взаємоконтролю сприяє формуванню в них принципів справедливості, колективізму, взаємоповаги [11].

Державна підсумкова атестація учнів (вихованців) – форма контролю відповідності освітнього рівня випускників загальноосвітніх навчальних закладів I, II, III ступенів та професійно-технічних навчальних закладів, що надають повну загальну середню освіту, державним вимогам [25].

Діагностування успішності навчання учнів – включає контроль, перевірку, оцінювання, накопичення статистичних даних, їх аналіз, виявлення динаміки, тенденцій і прогнозування результатів [42].

Зміст контролю в сучасній школі – комплексна перевірка навчальної діяльності учнів, у процесі якої здійснюється засвоєння змісту загальної середньої освіти: формуються знання, загальнонавчальні та предметні уміння і навички, розвиваються творчі здібності, оцінні судження [22].

Контроль за навчанням (франц. controle – перевірка) – постійний нагляд, спостереження і перевірка успішності знань учнів з метою отримання об'єктивної інформації про навчально-виховний процес [5].

Контроль та перевірка навчальних досягнень учнів – завершальний компонент оволодіння певним змістовним блоком і своєрідна зв'язуюча ланка в системі навчальної діяльності особистості [10].

Контрольні роботи в школі – письмові, графічні і практичні роботи, за допомогою яких перевіряються знання, уміння та навички учнів [7].

Корекція – система практичних і розумових дій, які здійснює учень після виконання завдання з метою виправлення помилок, яких він припустився в ході застосування певного способу дії (складу, повноти й послідовності відповідних операцій) [33].

Критеріальне оцінювання – спосіб оцінювання певного параметра (знань, умінь, компетентностей) на основі критеріїв, тобто об'єктивних показників його вираження, які можна виявити шляхом спостережень або застосування вимірювальних процедур [35].

Критерії і показники якості навчальної діяльності – сукупність ознак, на основі яких складається оцінка умов, процесу і результату навчальної діяльності, що відповідають поставленим цілям [10].

Методи контролю – способи діагностичної діяльності, які дозволяють здійснювати зворотний зв'язок у процесі навчання з метою отримання даних про успішність навчання, ефективність навчального процесу [11].

Норми оцінок – конкретні вимоги, які регулюють виставлення оцінок з різних навчальних предметів за усну відповідь чи письмову роботу [40].

Облік – фіксування результатів у вигляді оцінок у класному журналі, щоденнику учня, відомостях [40].

Освітня функція контролю – полягає в тому, що вчитель систематично стежить за навчальною діяльністю учнів, виявляє результати цієї діяльності і коригує її [11].

Оцінка знань, умінь та навичок – процес порівняння досягнутого учнями рівня володіння ними з еталонними вимогами, описаними в навчальній програмі [11].

Оцінка шкільна – визначення й вираження в умовних знаках – балах, а також в оцінювальних судженнях учителя ступеня засвоєння учнями знань, умінь та навичок відповідно до вимог шкільних програм, рівня старанності і стану дисципліни [7].

Педагогічний діагноз – визначення характеру та рівня здібностей і досягнень учнів, труднощів, які виникають у процесі навчання, відхилень у поведінці. Інструментами діагностичної діяльності є вимірювання та оцінювання [35].

Педагогічний моніторинг – система цілеспрямованого збирання, опрацювання й використання інформації про діяльність освітніх систем або їх окремих елементів, яка забезпечує неперервне відстеження її стану з метою контролю, оцінювання, коригування та прогнозування розвитку [35].

Перевірка – виявлення рівня знань, умінь та навичок [40].

Періодичний контроль – полягає у визначенні рівня та обсягу набуття учнями знань, навичок та вмінь за певний період (декілька уроків) з метою виявлення рівня оволодіння ними. Тематичний контроль – різновид періодичного [40].

Підсумковий контроль – перевірка рівня засвоєння знань, навичок і вмінь учнями за більш тривалий період навчання: за семестр, рік або курс навчання (заклучний контроль). Мета його – встановити систему і структуру знань, навичок і вмінь. Основна форма підсумкового контролю – заліки та іспити [42].

Підсумковий самоконтроль – система практичних і розумових дій, які здійснює учень після виконання завдання з метою перевірки правильності вживання певного способу дії (складу, повноти й послідовності відповідних операцій). Об'єктом підсумкового самоконтролю є кінцевий результат власної дії [33].

Показники сформованості знань – володіння поняттями; володіння фактами; володіння теоріями; володіння закономірностями і правилами; володіння методами і процедурами [11].

Попередній контроль – проводиться в основному з діагностичною метою перед вивченням нової теми на початку уроку, чверті для ознайомлення із загальним рівнем підготовленості учнів з предмета і планування подальшої організації навчально-пізнавальної діяльності [42].

Портфоліо навчальних досягнень учнів – спосіб оцінювання навчальних досягнень, який передбачає цілеспрямоване систематичне збирання та аналіз учнівських робіт у різноманітних видах навчальної діяльності, вивчення яких засвідчує динаміку досягнень учня [35].

Поточний контроль – перевірка й оцінювання вчителем навчальних результатів учнів з метою одержання об'єктивної й оперативної інформації про їх якість у межах засвоєння конкретного навчального матеріалу [35].

Поточний самоконтроль – система практичних і розумових дій, які здійснює учень під час виконання завдання з метою перевірки правильності вживання певного способу дії (складу, повноти й послідовності відповідних операцій). Об'єктом поточного самоконтролю виступає спосіб виконання дії. Оволодіння даним видом самоконтролю безпосередньо впливає на формування в учнів довільності [33].

Результати навчання – знання, уміння, навички, способи мислення, погляди, цінності, інші особисті якості, набуті у процесі навчання, виховання та розвитку, які можна ідентифікувати, спланувати, оцінити і виміряти та які особа здатна продемонструвати після завершення освітньої програми або окремих освітніх компонентів [29].

Розвивальна функція контролю – передбачає, що обґрунтування оцінки вчителем, самооцінки і взаємооцінки сприяє розвитку в учнів логічного мислення, зокрема, вміння аналізу і синтезу, порівняння і узагальнення, абстрагування і конкретизації, класифікації і систематизації; в процесі

контролю розвивається пам'ять, удосконалюється мислительна діяльність, мова тощо [11].

Самоконтроль – інтегративна здатність аналізувати і оцінювати власну поведінку та діяльність із метою перевірки досягнутих результатів та приведення їх у відповідність із поставленими цілями, суспільно значущими нормами, правилами, еталонами, а також суб'єктивними вимогами та уявленнями [10].

Самооцінка – судження людини про міру наявності в неї тих чи інших якостей, властивостей у співвідношенні їх з певним еталоном, зразком [7].

Стимулююча функція контролю – передбачає, що добре вмотивована і справедлива оцінка успішності учнів є важливим імпульсом (стимулом) в навчальній праці, який переростає в стійкий мотив обов'язку і відповідальності [11].

Тест навчальних досягнень – стандартизована методика вимірювання результатів, яка дає змогу одержати загальну картину успішності учня, класу, школи, зібрати дані про стан системи шкільної освіти в цілому [35].

Тестові завдання – стандартизований засіб перевірки, що цілеспрямовано і економно у часі може кількісно виявити рівень навчальних досягнень учнів [12].

Упереджуючий самоконтроль – попереднє виділення учнем «зон труднощів», прогнозування можливих результатів вживання певного способу дії до початку виконання завдання. Найбільш складний вид самоконтролю [33].

Управлінська функція – полягає в тому, що на основі контролю вчитель одержує інформацію про стан успішності, успіхи і недоліки кожного учня і це дозволяє йому правильно скоригувати роботу учня і власну діяльність – змінити методику викладання, удосконалити організацію навчання школярів [11].

Успішність – характеристика ступен повноти, глибини, усвідомлення й міцності знань, умінь і навичок, засвоєних учнями відповідно до вимог навчальної програми. Виражається в оціночних балах [7].

Форми організації контролю навчання – засоби визначення якості досягнутих результатів; з боку вчителя: фронтальний, груповий, індивідуальний, комбінований контроль; з боку учнів: самоконтроль, взаємоконтроль; зовнішній контроль – участь дітей у державній підсумковій атестації [35].

Якість знань – характеристика результатів засвоєння знань, що містить різні ознаки: повноту, глибину, усвідомленість, систематичність, гнучкість, конкретність, узагальненість, які виявляються через багатоаспектний аналіз результатів засвоєння й застосування знань [35].

Якість шкільної освіти – інтегральна характеристика функціонування системи, що відображає ступінь відповідності досягнутих освітніх результатів нормативним вимогам, соціальним і особистісним очікуванням [35].

ПІСЛЯМОВА

Сучасна соціально-економічна ситуація в Україні зумовила модернізацію змісту, форм і методів організації освітнього процесу у закладах освіти.

У свою чергу, забезпечення гнучкості, диференціації, динамізму та оперативності цього процесу стає можливим шляхом реалізації нових вимог до навчально-професійної підготовки педагогів.

У системі навчально-професійної підготовки майбутніх фахівців педагогічні знання та вміння є важливою складовою оволодіння професійною діяльністю. Поступово якісно змінюється зміст підготовки студентів й на рівні окремих навчальних дисциплін. У цій роботі необхідно спиратися на класичні основи педагогіки та висвітлювати нові підходи і трактування організації освітнього процесу.

Упровадження в освітній процес закладу вищої освіти цього довідкового видання сприятиме підвищенню рівня ефективності проведення занять та організації самостійної роботи студентів.

Використання словника допоможе майбутнім фахівцям усвідомити систему наукових поглядів на сучасну освіту та реалізувати ефективні підходи у педагогічній діяльності в річищі сучасної гуманістичної парадигми.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Баранівський В. Ф. Основи психології та педагогіки : посіб. для підготов. до іспитів / В. Ф. Баранівський, Л. Ф. Терещенко. – Київ : Видавець Паливода А.В., 2009. – 244 с.
2. Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності / І. Д. Бех. – Київ : Академвидав, 2009. – 248 с.
3. Бондар В. І. Дидактика : підруч. для студ. вищих пед. навч. закладів / В. І. Бондар. – Київ : Либідь, 2005. – 264 с.
4. Вихрущ В. О. Теоретичні основи та актуальні проблеми сучасної дидактики : навч. посіб. для пед. ун-тів / В. О. Вихрущ. – Тернопіль : Ліком, 1997. – 222 с.
5. Волкова Н. П. Педагогіка : навч. посіб. / Н. П. Волкова. – Київ : Академвидав, 2007. – 616 с.
6. Главацька О. Л. Основи самовиховання особистості : навчально-метод. посіб. / О. Л. Главацька. – Тернопіль, 2008. – 206 с.
7. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – Київ : Либідь, 1997. – 376 с.
8. Державний стандарт початкової загальної освіти // Початкова освіта. – 2011. – № 18. – 46 с.
9. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології / І. М. Дичківська. – Київ : Академвидав, 2004. – 352 с.
10. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
11. Зайченко І. В. Педагогіка : навч. посіб. для студ. вищ. пед. навч. закладів / І. В. Зайченко. – Київ : Освіта України, 2006. – 528 с.
12. Інструктивно-методичні матеріали щодо контролю та оцінювання навчальних досягнень учнів початкових класів загальноосвітніх навчальних

закладів [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://mon.gov.ua/content/Нормативно-правова%20база/1-9-74>. – Назва з екрана.

13. Компетентнісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи / під заг. ред. О. В. Овчарук. – Київ : К.І.С., 2004. – 112 с.

14. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді [Електронний ресурс] : додаток до наказу Міністерства освіти і науки України № 641 від 16.06.2015 р. – Режим доступу : [http://mon.gov.ua.activity/education/konczepczyia-naczionalno-patriotichnogo-vixovannya-ditej-i-molodi.html](http://mon.gov.ua/activity/education/konczepczyia-naczionalno-patriotichnogo-vixovannya-ditej-i-molodi.html). – Назва з екрана.

15. Концепція «Нова школа. Простір освітніх можливостей» [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://mon.gov.ua>. – Назва з екрана.

16. Кремень В. Г. Філософія : мислителі, ідеї, концепції : підручник / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – Київ : Книга, 2005. – 528 с.

17. Кузьмінський А. І. Педагогіка у запитаннях та відповідях : підручник / А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – Київ : Знання, 2007. – 447 с.

18. Ліннік О. О. Майбутній учитель як суб'єкт педагогічної взаємодії: підготовка до співробітництва з молодшими школярами : монографія / О. О. Ліннік. – Київ: Видавничий дім «Слово», 2014. – 304 с.

19. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання : навч. посіб. / В. І. Лозова, Г. В. Троцько ; Харк. держ. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. – 2-е вид., випр. і допов. – Харків : ОВС, 2002. – 400 с.

20. Мельничук С. Г. Педагогіка (Теорія виховання) : навч. посіб. / С. Г. Мельничук. – Київ : Видавничий дом «Слово», 2012. – 288 с.

21. Мешко Г. М. Вступ до педагогічної професії : навч. посіб. / Г. М. Мешко. – Київ : Академвидав, 2010. – 200 с.

22. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посіб. / Н. Є. Мойсеюк. – Київ : Педагогіка, 2003. – 354 с.

23. Мосіяшенко В. А. Українська етнопедагогіка : навч. посіб. / В. А. Мосіяшенко. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. – 176 с.
24. Педагогічний словник / АПН, Ін-т педагогіки ; підгот. Н. Б. Копиленко [та ін.] ; відп. ред. М. Д. Ярмаченко. – Київ : Педагогічна думка, 2001. – 516 с.
25. Положення про державну підсумкову атестацію учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua>. – Назва з екрана.
26. Пономарьова Г. Ф. Система виховної роботи у вищих педагогічних навчальних закладах : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Пономарьова Галина Федорівна ; Східноукр. нац. ун-т імені Володимира Даля. – Сєверодонецьк, 2016. – 540 с.
27. Практикум з педагогіки : навч. посіб. / за заг. ред. О. А. Дубасенюк, А.В. Іванченка. – Вид. 2-ге, доп. і перероб.– Житомир : Житомир. держ. пед. ун-т, 2002. – 482 с.
28. Про Національну доктрину розвитку освіти : указ Президента України від 17 квіт. 2002 р. № 347 // Нормативно-правове забезпечення освіти : у 4 ч. – Харків : Основа, 2004. – Ч. 1. – С. 3–24.
29. Про освіту [Електронний ресурс] : закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII.– Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/card/2145-19> – Назва з екрана.
30. Про охорону дитинства [Електронний ресурс] :закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> – Назва з екрана.
31. Про фізичну культуру і спорт [Електронний ресурс] :закон України від 24.12.1993 р. № 3808-XII. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3808-12> – Назва з екрана.
32. Робота з батьками молодших школярів / упоряд. Т. Бишова. – Київ : Шк. світ, 2008. – 128 с.

33. Розвивальні технології навчання молодших школярів : навч. посіб./ [О. М. Кондратюк, С.Є. Лупаренко, І. М. Толмачова, З .І. Шилкунова]; за заг. ред. В. І. Лозової, О. М. Іонової. – Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2011. – 224 с.
34. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти / О. Я. Савченко. – Київ : Богданова О. М., 2009. – 226 с.
35. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти : підруч. / О. Я. Савченко. – Київ : Грамота, 2012. – 504 с.
36. Словник базових понять з курсу «Педагогіка» : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів: вид. 2-ге, доп. і перероб. // Укладач О. Є. Антонова. – Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2014. – 100 с.
37. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка : навч.-метод. посібник / М. Г. Стельмахович. – Київ: ІЗМН, 1997. – 232 с.
38. Трухін І. О. Основи шкільного виховання : навч. посіб. / І.О. Трухін, О. Т. Шпак. – Київ : Центр навчальної літератури, 2004. –368 с.
39. Федорчук В. В. Основи педагогічної майстерності : навч.-метод. посібник / В. В. Федорчук. – Кам'янець-Подільський : Видавець Зволейко Д., 2008. – 140 с.
40. Фіцула М. М. Педагогіка : навч. посіб. / М. М. Фіцула. – Київ : Академія, 2009. – 528 с.
41. Чайка В. М. Основи дидактики : навч. посіб. / В. М. Чайка. – Київ : Академвидав, 2011. – 240 с.
42. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посіб. / В. В. Ягупов. – Київ : Либідь, 2002. – 560 с.
43. Якса Н. В. Основи педагогічних знань : навч. посіб. / Н. В. Якса. – Київ : Знання, 2007. – 358 с.

Довідкове видання

Пономарьова Галина Федорівна

Толмачова Ірина Миколаївна

ПЕДАГОГІКА

Словник термінів і понять